

KRIŽEVAČKE CIGLANE

IVAN TINODI

Marcela Kiepacha 18
HR-48260 Križevci

Stručni članak
Professional paper

Primljeno/Received: 07.12.2004.
Prihvaćeno/Accepted: 30.01.2007.

U radu se obrađuje ciglarska proizvodnja u 19. i 20. stoljeću u gradu Križevcima i okolici. Iznose se brojni podaci, iz do sada neobjavljenih dokumenata, o Grahorovoj ciglani i Gradskoj ciglani u Križevcima te o Ciglani Jakoba Rechnitzera u Sv. Ivanu Žabnu i Ciglani Santo u Gušćerovcu.

Ključne riječi: Križevci, ciglane, ciglarska proizvodnja, 19. stoljeće, početak 20. stoljeća

1. UVOD

Grad Križevci u svom višestoljetnom razvoju, sve do 18. stoljeća, bio je u građevnom smislu naselje drvenih nastambi. Utjecajem iz Europe (13.-18. st.) ponovno se vraća u ove krajeve proizvodnja opeke koja je nestala odlaskom rimskih legija. U to prvo vrijeme, opeka se najprije upotrebljava za podizanje fortifikacijskih i sakralnih objekata, a zatim i za građevine javne namjene. Konačno, jačanjem imovnog stanja pojedinih građanskih slojeva, opeka se sve više koristi i za gradnju obiteljskih kuća. Opasnost od požara koja je stalno ugrožavala postojeće drvene građevine, nametnula je nužnost izgradnje kuća od tvrdog materijala.

Od pojave prvih poljskih ciglana, slijedom razvoja manufakture, dolazi sve više do izražaja moderni razvoj opekarske, odnosno ciglarske industrije. Zamjena drvenih objekata u prethodna tri stoljeća u Križevcima i okolici imala je temelj u ciglanama koje su se razvile na ovom području. Te ciglane odigrale su značajnu ulogu, kako u gospodarskom razvoju, tako i u sadašnjem izgledu ovog grada i okolnih mjesta.

Za urbani razvoj Križevaca bitna je činjenica da su se sve do sredine 18. st. Gornji i Donji grad razvijali jedan uz drugoga, (*civitas superior i civitas inferior*) sa svojim privilegijama, upravom i teritorijem. Prvi put spominju se oba grada zajedno 1405., ali se svaki pojedini dokument odnosio na jedan ili drugi *Križévec* ili *Križevac*,¹ sve do ujedinjenja oba grada 16. ožujka 1752. pod zajedničkim nazivom Križevci (naziv u množini).

Slijedi povećanje broja stanovnika i dolazi do jačanja obrtničke proizvodnje i osnivanja novih obrtničkih cehova. Ponovnim uspostavljanjem komunikacija s Mađarskom, Križevci postaju živo prometno i trgovačko središte na važnom križanju putova prema sjeveru, jugu i zapadu. U grad se sve više počinju doseljavati trgovci. Pravo održavanja sajмова sve se više povećava. Za slugom Ivana Zakmardija Dijankovečkog, magistra i protonotara Hrvatskog Kraljevstva u Donji grad i tvrđavu 1667. dolazi red pavlina. Kasnije, 1675. pavlini osnivaju pučku školu i gimnaziju. Gospodarski napredak i polet grada ipak nisu tekli neometano, na što je utjecala i blizina Vojne Krajine (granica - rječica Glogovnica, dva kilo-

¹ Naziv "Križévec" i "Križevac" ima izvor u dva govorna područja. Prvi se javlja zapadno od rječice Glogovnice, kao nekadašnje granice Vojne krajine, u tzv. banskoj ili civilnoj Hrvatskoj s čistim kajkavskim narječjem i drugi kao "Križevac" istočno od te granice u kojem prevladavaju toponimi sa završetkom na - ac. Tako se i danas ta dva naziva grada mogu lokalno čuti u tim krajevima. Upotreba tih sinonima nije bila u upotrebi samo u narodnoj komunikaciji, već su i službena glasila različito pisala naziv grada Križevci. Na primjer: *Gradevni red za Sl. i kr. grad KRIŽEVAC, Zagreb 1877. proglašen 30.4.1877. u Municipijalnoj skupštini Sl. i kr. grada Križevcih* (GMK). To vidimo i na katastarskom planu grada iz 19. st. upisan Križevac. Pored toga, radi podsjećanje, u vrijeme Vojne krajine, čak i poslije njenog ukinuća, sve do našeg doba, stanovnici s lijeve strane Glogovnice nazivani su "graničarima", dok su ovi stanovnike s desne obale zvali "paurima".

metra istočno). Ipak najviše nedaća gradu su uzrokovali požari (1613., 1684.), pa zatim kuga (1682.) i konačno glad (1685.).

Odlukom Hrvatskog sabora od 21. siječnja 1757., Križevačka županija se odvaja od Zagrebačke, što je usko vezano za preseljenje Križevačke pukovnije u novoosnovani vojni stacionar u Bjelovaru. Ovim osamostaljenjem Križevačke županije, u grad se prenosi njen arhiv i pohranjuje u pavlinskom samostanu. Odlazak vojske, za ono vrijeme, značio je gubljenje jakog potrošača za grad. Usprkos tome, u grad pristižu u sve većem broju državni službenici i doseljava se plemstvo iz križevačke okolice. Nesigurnost koja se je osjećala u prethodna dva stoljeća, izgubila se. Odlaskom vojske stišali su se unutrašnji sukobi u gradu, iako je vojna uprava definitivno ukinuta tek 1779. godine. Grad se sve više širi na svoja predgrađa. Jedino požari i dalje redovito haraju među drvenim kućama. Izbijali su jedno vrijeme svake godine (npr. 1735., 1736., 1737., 1739.). Katastrofalne posljedice imao je požar 1775. kada je vatra progutala 92 kuće u Donjem gradu izvan bedema. To nije bilo nesvakidašnje za ono doba, budući da je krovni pokrov bio općenito izveden od slame, a konstrukcija kuća drvena.

Pojava bogatijeg sloja građana u 18. st. dovodi do ubrzanе zamjene trošnih drvenih kuća građevinama od nezapaljivog materijala, a time i do potražnje za opekom i crijepom. Uz male tzv. poljske ciglane, dolazi do otvaranja i većih ciglana, posebno u kontinentalnom dijelovima zemlje, kao u: Dubravi, Čazmi, Kloštru Podravskom, Đurđevcu, Križevcima. Krajem 19. stoljeća normira se veličina opeke i prihvaća se austrijski format 29x14x6,5 cm, donesen 11. prosinca 1896.

Do tada je opeka izrađivana u nešto većoj mjeri, pa se takve opeke može i danas naći pri rušenju starih zgrada.

Za proizvodnju i pečenje cigle i crijepa u 18. stoljeću interesantan je Gospodarski pravilnik (*Regulamentum domaniale*) Ivana Adamovića iz 1774. godine, napisan mješavinom kajkavštine i ikavštine.²

Sl. 1. Primjerci opeka s otiscima nogu kokoši, psa (s utisnutim slovom l) i mačke izrađivanih u poljskim ciglanama (Foto: autor)

Kada je riječ o ciglanama, treba spomenuti jedan vrlo zanimljiv podatak. Na tajnim zemljovidnim kartama austrijske vojske (1781.-1784.) za područje Križevačke pukovnije (Varaždinski generalat) i Križevačke županije (Civilni dio),³ niti uz jedno naseljeno mjesto nema ucrtanih glinokopa, niti ciglana, iako je prikazan skoro svaki prirodni i izgrađeni detalj. Također, u tekstovima za svako ucrtano mjesto u opisu nigdje nema ni riječi o ciglanama, iako su neke od njih morale u

2 Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, (Zagreb 1950.) str. 249. U glavi XI. Adamović daje upute i piše u sljedećim točkama:

17. *Vu cigli, na to najbolje valja paziti, da mera od deščica kam se blato deva, svenaokolo željezom okovana bude i tak dugačka i široka kak je kraljevska po cilom orsagu. Blato naj se dobro gazi, malo kamenje vun vadi. Zemlja vu dvi tri cigle i črepi naj se u peći probuje, ar nije svaka dobra. Koju probu majstor od cigle naj zapečati i vu contract dene. Noži kojima cigel obrezivaju, po navadi ne budu tupi, niti cigle tenjše delati i kamena u njoj ostavljati.*

18. *Vu pečenju pako cigle najveći posel i kunst stoji da se cigel .pervo dobro na suhome mestu osuši i da ga dešč ne opere. Da sirov i moker vu peć ne dojde. Vitri da ne vuku koji bi vatru na jednu stranu otpuhavali. Peć isprvine da se čisto polako loži, ar nagli ogenj, cigle skup prilipi i tak oganj ne more vu gornje strane dojtii. Kada se pak memuti odozdo cigel polako ispeče, jame otvorene ostaju da se vekši oganj loži, čak vu vrh plamen mora dokučiti.*

19. *Ondak je cigel dobro pečen kada plamen odozgor i na svaku stran vun ide. Dreva da človek zadobi u zimi kada je dobar saonik. Toliko klaftrov dreva sa 4 voli vu kol u dužini valja zvoziti, koliko jezera cigle hoće peći i načiniti dati. I da tlaku prišpara koja bi vu klafter dugačka dreva sikla, dobra za peć ciglenu.*

20. *Da pak majstor od cigle ne more vkanniti, košulja od tri ili dvi najskrajne cigle odozgor i okolo nikada se dobro ispeći ne more i zato se u račun nikada ne vuzimlje. Ali ponekad majstori i ciglari rado takovu vu druge mišaju i oficiale zaslipe. Zato kada se na stotine meće, naj oficial dobro pazi da ga ne vkane Zato se on naj tersi da dovolno dreva zvozi da se ciglari tužiti ne imadu.*

3 Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća - Križevačka županija i Križevačka pukovnja. Zagreb 2004.

ono vrijeme postojati - Strateški podatak na tim kartama bio je naglašeno usmjeren na prometne komunikacije. Ipak južno od grada Križevci (Stadt Creutz) na karti je ucrtan i upisan nasad dudova (*Maulberbaum*) i to na lokaciji u čijoj je blizini kasnije bio jedan od glinokopa varoške ciglane. U to vrijeme, zasigurno su te ciglane bile poljskog tipa čiji rad opisuje Adamović u svom pravilniku. Radile su samo ljeti (*sušenje*) i na malom prostoru. Ložene su drvima i nisu uvijek bile na istom mjestu. U tom pogledu one nisu imale neki strateški i vojnički značaj, ali nasad dudova blizu županijske ceste predstavljao je uvijek mogućnost za odmor jedne vojne regimente.

U drugog polovici 18. stoljeća javlja se i jedna od prvih manufaktura u Hrvatskoj. Barun Ignjat Magdalenić otvara u gradu Križevcima (na mjestu gdje je kasnije bio Kiepachov dvorac) pogon za izradu keramike (*fabrica figularia*). Izrađivala je kaljeve peći elegantnih oblika i finih boja rokoka i klasicizma⁴ Sirovina za tu proizvodnju mogla je biti korištena samo iz glinokopa ciglane u blizini, s obzirom na tadašnje transportne mogućnosti. Ta proizvodnja trajala je svega pet godina, i to od 1776. do 1781. Navodno je peć pogona ugrožavala požarom okolno naselje, ali da je smetala kao konkurencija i domaćim pečarskim obrtnicima.

Bez obzira na stvarnu nepoznanicu iz 18. st. o razvoju ciglarstva na križevačkom području, morala se u to doba razvijati ciglarska proizvodnja i u Križevcima. Tomu svjedoči gradnja tvrdim materijalom velikog broja sakralnih objekata na glavnim gradskim točkama. To su redom, počevši od groblja na sjeveru grada prema jugu: kapela Sv. Roka i Sv. Ladislava (sada Sv. Marka Križevčanina), bazilijanski samostan i Grkokatolička katedrala (prije franjevački samostan), crkva Sv. Ane i pavlinski samostan (kasnije župna crkva), crkva Sv. Križa (ranije župna crkva), kapela Sv. Florijana i zapadno od grada svetište Majke Božje Koruške.

Najistaknutiji objekt tog razdoblja je županijska palača dograđena 1779. - 1780. koja je konačni oblik dobila 1833. (sada sjedište Grad-

skog poglavarstva - Zakmardijeva 12). Prethodno, to je bila jednokatnica obitelji Glatki, građena 1747. Iz tog razdoblja ima još nekoliko građevina. Kao najstarija, to je građevina na današnjem Nemčićevom trgu 6 (zvana Sabornica), a na nju naslonjena privatna barokna jednokatnica (Šeno-ina 1). Zatim kuća iz 1796. u kojoj je smješten Gradski muzej (T. Sermagea 2), te zgrada iz 1770. godine u Zakmardijevoj 7 (u prizemlju sjedište Znanstveno - stručne i kreditne zadruge). Iz 1798. datira i rodna kuća književnika Franje Markovića u istoimenoj ulici na broju 2 u Gornjem gradu. Bilo je još mnogo profanih građevina iz 18. st. koje su kasnije srušene ili temeljito pregrađene i za koje nema podataka.

Reforme Josipa II. pogađaju i Križevce. Godine 1786. ukida se pavlinski red i gimnazija, čija crkva odmah postaje župnom, a samostan 1818. kupuje grad za magistrat. Bivša župna crkva Sv. Križa do kraja 19. stoljeća služi kao odlagalište, zatvor za francuske zarobljenike i vatrogasno spremište. Pod udarom reforme, iste 1786., zatvaraju se vrata i franjevačkog samostana (*numerus fixus* iz 1783.).

Izražena građevna pojava u 19. stoljeću jest nastojanje za potpunom zamjenom dotrajalih drvenih kuća zidanima, zbog stalne opasnosti od požara u gusto izgrađenim gradskim područjima. U tom smislu postoji naredba Velikog župana Križevačke županije Otta Sermagea za gradove, trgovišta i cehove o čuvanju od vatre i njeno gašenje od 1. siječnja 1851.

Izgleda da ova Naredba nije imala neki dulji učinak. U tom smjeru, Kr. županijska oblast iz Varaždina u svom pismu od 2. listopada 1856. Gradskom poglavarstvu u Križevcima piše: da u Križevcima nema nikakvoga reda u slučaju vatre.

I nakon te Naredbe, požari haraju Križevcima. U spisima Gradskog poglavarstva Križevci postoji iskaz o požaru s 20. na 21. listopada 1856.

U tom vremenu, zidana gradnja dolazi osobito do izražaja poslije 1852. kada su srušeni gradski bedemi. Grad se povezuje u jednu urbanističku cjelinu. Ipak u govornoj komunikaciji

⁴ Tako npr. peć s likom o. Nikole Bengera, križevačkog pavlina, nalazi se u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu.

među građanima i dalje ostaje podjela na *gornju, srednju i donju varoš*. U užem središtu grada formiraju se trgovi i sređuju izgrađene ulice te se povećava i broj stanovnika. Prema popisu iz 1805. Križevci su u sva tri svoja dijela imali 238 kuća s 1.199 stanovnika. Kasnije, 1857. godine u 469 kuća živi 2.100 žitelja.

Glavna okosnica gospodarstva je i dalje poljoprivreda. Obrt je organiziran u cehove, a trgovina se odvija uglavnom na sajmovima. U gradu djeluju obrtničke zadruge: stolarska, bravarska, tesarska, zidarska, drvotokarska, kolarska, limarska, kovačka, sedlarska, krojačka i tkalačka. Tek kapital doseljenih Židova daje poticaj razvoju grada. U 1860. godini u gradu živi 18 židovskih obitelji.

Nastavlja se gradnja novih i istaknutih građevina. Na prvim katastarskim kartama iz 1858. ucrtan je zidani dvorac na početku *Tomislavove ulice*, s istočne strane, blizu križanja s cestom za Koprivnicu. Tu je bio vjerojatno nekad majur baruna Magdalenića koji početkom 19. stoljeća dolazi u posjed grofova Patačića. Oko 1830. pripast će nasljedstvom barunu Kiepachu. Tada je dvorac arhitektonski preoblikovan. Prema tom prvom katastarskom planu, među najstarije zgrade u Križevcima idu uglovnice *Zakmardijeva 4 i 6*, na ulazu u Baltičevu ulicu, koje su 1988. temeljito srušene i rekonstruirane. U istoj ulici to su još zgrade na broju 2 i 18. Slijedi *Zakmardijeva 17* s neogotičkom uglovnicom, datirana s 1848. (kuća Pomper), te kuća na broju 19 iste ulice (kuća Oštrić), kao i zgrada u gornjem gradu, *Račkoga 17*. Tu je i zgrada nekadašnjeg hotela (klasicizam), kao uglovnica *Zakmardijeva 9*. Iz tog vremena, tu su još četiri katnice-uglovnice: *Zvonimirova 2*, *Smičiklasova 2*, *Strossmayerov trg 3* i *Jelačićeva 5*. Na svim tim zgradama javlja se motiv rustike i obilje arhitektonskih ukrasa. Godine 1856. izgrađena je zgrada *pučke škole* u neoromaničkom stilu (*Zakmardijeva 5*). To je prva zgrada u Križevcima građena za školu u 19. stoljeću.

U drugoj polovici 19. stoljeća u Križevcima dolazi do još većeg građevnog poleta. Treba posebno istaknuti gradnju velikog kompleksa Gospodarsko-šumarskog učilišta s Ratarnicom

(1860.-1865.) na istočnim padinama grada, s lijeve strane potoka Vrtlin, na mjestu nekadašnje svilane. Osnutkom Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zagrebu (1920.) utjecaj učilišta slabi i biva sveden na rang srednje poljoprivredne škole. Tek 1961. osnova se Viša poljoprivredna škola. Pored toga, treba spomenuti i gradnju pivovare 1864. (braća Tancer) u današnjoj *Grdeničevoj ulici*. Ta je građevina proširena nakon II. svjetskog rata za potrebe industrije namještaja *JAVOR* koja se kasnije seli u novoizgrađenu halu u industrijskoj zoni Cubinec. Sada je taj cijeli građevni kompleks obnovljen i namijenjen komunalnoj, ugostiteljskoj i trgovačkoj djelatnosti (u jednom dijelu trg. centar Billa). U tom sklopu izgrađeno je i veliko parkiralište, na kojem se svaki petak (*sajmeni dan*) održava obrtnička i sitnotrgovačka prodaja raznih roba pod tendama.

Do kraja 19. stoljeća, popunjavanjem praznih parcela u glavnoj ulici, izgrađeno je nekoliko otmjenih zgrada. Među njih ulazi zgrada najstarije križevačke tiskare iz 1885. (*Zakmardijeva 13*) i preko puta prizemna zgrada suda (1894.) koja je poslije 1945. nadograđena. Izvan bedema, to je masivna jednokatnica na uglu *Preradovićeve 1* (nekad porezni ured, danas zbog trošnosti prazna). Također do nje jednokatnica, *Matoševa 3* (na katu Radio Križevci). Zatim u istom bloku, istočno, nalazi se jednokatnica koja zatvara ugao Strossmayerovog i Nemčićevog trga. Do II. svjetskog rata to je bio Brennerov Grand-hotel i Svrtište, nekad gostionica "K zelenom drvetu" (sada u prizemlju poslovnica Erste & Staiemarkische banke). Ovdje treba spomenuti i *Bolnicu* - izgrađenu katnicu 1878. na uglu Starčevićeve i Mažuranićevog trga, zapadno od Nemčićevog trga, koja danas ima stambenu namjenu. Na samom Mažuranićevom trgu završena je 1904. gradnja pravoslavne *crkva Sv. Save*.

Formiranjem *Nemčićevog trga* i njegovim proširenjem izvan južnih gradskih vrata, s njegove istočne strane na broju 7 i 8 trgovac Marko Breyer na početku osamdesetih godina 19. stoljeća, dao je izgraditi dvije poslovno-stambene jednokatnice u strogo neorenesansnim oblicima. Zgrada iste namjene izgrađena je i u *Jelačićevoj ulici 1*, a sagrađena u podnožju jugoistočnog bedema.

Pripadala je obitelji Breyer-Strauss. Zapadnu stranu *Nemčićevog trga*, potkraj 19. stoljeća, zatvorila je uglovnica pošte (sada zgrada Zagrebačke banke), a preko puta zgrada *Štedionice d.d.* pregrađena 1889. (sada sjedište Fine i Splitske banke). Toj grupi građevina pripadaju katnica *Strossmayerov trg 6* (1873.) i do nje prizemnica *Strossmayerov trg 7*. Obje kuće pripadale su odvjetničkoj obitelji Oštrić. Pored ovih građevina, *Strossmayerov trg* na istočnoj i zapadnoj strani popunjava se zidanim prizemnicama. Gradi se Sinagoga na broju pet (1895.) i katnica veletrgovaca Berkeša i Pollaka, izgrađene 1911. (sada u vlasništvu trgovačke tvrtke KTC), te na broju 18 kuća Schwarz, katnica s neobaroknim pročeljem (sada u prizemlju ljekarna Gagro).

Popunjavaju se sve prilazne i periferne ulice, kao: Frankopanska, Smičiklasova Preradovićeva - zapadna strana, Jelačićeva u pravcu istoku, Gajeva i Svetokriška - istočna strana i početak Potočke ulice. Nadalje, izgrađuje se ulica Petra Zrinskog - sjeverna strana i dio oko Trga Sv. Florijana. Nakon što je 1840. utemeljen zborni Kaptol grkokatoličke biskupije, južno od biskupijske zgrade podignute su 1841. dvije jednake kurije (*Račkoga 8 i 10*). Isto tako izgrađuje se i gornji grad prema groblju, kao i sadašnja ulica Frana Supila i Vjenceslava Novaka. Grade se kuće i na početku Tomislavove ulice (prethodno Kolodvorska), sa zapadne strane nasuprot Kiepatchovom posjedu. Ta ulica je i cestovni pravac za Bjelovar, a ujedno služi dijelom kao prilaz željezničkom kolodvoru Križevci (pruga Zagreb - Budimpešta predana je u uporabu 1870., a prema Bjelovaru 1894.). Stalno se povećava broj stanovnika u gradu. Prema popisu iz 1890. u gradu živi 2.237 muških i 1.880 ženskih osoba ili ukupno 4.125 žitelja. To je više za 469 osoba, u odnosu na popis od prije 10 godina.

Grade se i gospodarski objekti. Gradsko poglavarstvo daje izgraditi gradsku klaonicu 1891.⁵ u Gundulićevoj ulici (prethodno Kravarska - nazvana *Balatin*).⁶ Nešto niže prema jugu, na istočnoj strani iste ulice u pogonu je ciglana braće Grahor. U Kolodvorskoj, odnosno Tomislavovoj ulici, od nezabilježenog vremena postoji gradska (*varoška*) ciglana. Hinko Schwarz i sinovi u *Grdenićevoj ulici* grade 1902. paromlin i pilanu, a kasnije uz njih i jednokatnu stambenu vilu vlasnika (sada upravna zgrada tvrtke Mlinar). Na početku 20. stoljeća dolazi do preseljenja gradskih sajmišta iz središta gornjeg i donjeg grada na zemljište gdje se danas nalazi Dom zdravlja.⁷ Godine 1936. Ivan Gregurić i Hinko Hežman proširuju i nadograđuju tvornicu suhomesnate robe, te stambeni prostor u Tomislavovoj ulici 56, prema nacrtu i izvedbi Vjekoslava Fresla. Pored toga, od većih građevina u toj ulici, sredinom 30-tih godina 20. st. izgrađene su *vila Hanžek* na broju 26 (sada vlasnik G. Delić) i *vila Martinjak* na broju 34 (sada četiri vlasnika).

Od objekata javne namjene u 20. stoljeću izgrađena je nova pučka škola 1901. u gornjem gradu, a kasnije preko puta i Vatrogasni dom (1928.-1930.). Slijedi izgradnja munjare 1911. Zatim, 1914. izgrađena je impozantna zgrada Hrvatskog narodnog doma u Matoševoj ulici, na neki način u retorici - tvrđavskog - karaktera, na mjestu čitaonice koja je bila otvorena 10. I. 1862., odnosno na terenu jugozapadnog bastiona nekadašnjih gradskih bedema. Na mjestu gdje se je 1906. trebao graditi Bakteriološki zavod (južno od Gospodarskog učilišta), godine 1924. izgrađena je zgrada realne gimnazije, (sada Osnovna škola V. Nazora).

Nakon ove izgradnje nastupa razdoblje stagnacije u građevinskoj djelatnosti. Tome pridonosi

⁵ *Križevci grad i okolica*, str. 124.

⁶ Usmena predaja govori da su tom ulicom, bolje rečeno običnim poljskim putem, uz potok Vrtilin, stari Križevčani tjerali svoju stoku u ispašu na gradske pašnjake jugoistočno od grada, zvane Čret i Trstenik. U razdoblju kišnog vremena stoka je stvarala nogama veliko blato i kaljuže. Asocijacijom na Blatno jezero - Balaton u Madžarskoj, taj su put nazvali prilagođeno *Balatin*. Čak i poslije, kad su uz taj put djelomično izgrađene kuće i ulica dobila svoje ime, najprije Kravarska, a zatim Gundulićeva, i dalje je u upotrebi bio taj naziv, koji se može čuti i danas.

⁷ GMK, ostavština S. Petrača, svitak 15. Na snovi Veterinarskog zakona i Naredbe velikog župana od 24.11.1890. propisano je da se sajmišta moraju urediti izvan grada. Gornjograđani peticijom traže da im se ostavi sajmište u središtu Gornjeg grada, kako je i do sada bilo. Pišu: *...gubitkom glavnih ovlasti mi smo već ionako siromašni. Sada im se skida i ovih pet sajmovi godišnje. Donji grad ima sedam sajmovi i to boljih, tada pokraj nas prolazi samo siromašniji puk iz gornjih bregovitih krajeva. Kada je u gornjem gradu sajam, onda i donji grad ima koristi jer preko njega prolazi bogatiji svijet. Ima dovoljno prostora u Gornjem gradu. Od biskupske rezidencije do Sv. Ladislava i dalje do Sv.Roka.* Peticiju je sastavio 18.12.1980. Ljudevit Marković. Potpisana od 108 kućedomaćina. Isto tako, i Donji grad 15.12.1890. daje predstavku o uređivanju imajućeg sajmišta u Jelačićevoj ulici, s tim da se proširi za vrtove. Prvi potpisnik je Samuel Goldschmidt i još 92 potpisa.

pojava svjetske gospodarske i financijske krize (1929. - 1932.), a i slaba akumulativnost postojeće industrije u Križevcima. Osim proširenja mesne industrije (*Gregurić i drug, 1936. - 37.*), konfiscirane 1946., grade se uglavnom obiteljske kuće. Reprezentativnih građevina više nema, sve do poslijeratnog doba, nakon 1945. godine.

Što se tiče prigradskih i okolnih sela sve do kraja 19. stoljeća seljačka zdanja bila su, skoro u cijelosti, drvene konstrukcije na visokim tesanim pragovima (*pocjeki*), sa zabatom okrenutim prema putu i pokrivene slamom u izvedbi pučkih graditelja. Pojavom industrijske izrade crijepa, a time i nižih cijena tog proizvoda, početkom 20. stoljeća dolazi do znatne zamjene krovova tih starih kuća crijepom, ali i gradnja novih. Većina ih opet ima drvenu konstrukciju (*na kanate*). Temelji su im sada od cigle i pokrivene su crijepom. U prvo vrijeme, u upotrebi je bio samo biber crijep, ručne izrade.⁸ Dok su stare seljačke kuće imale samo jednu sobu, nove drvene kuće su nešto proširene. Uz kuhinju imaju i najmanje dvije sobe i građene su u dosta slučajeva na ključ, na koji se nastavljaju gospodarske zgrade. Zidovi su pretežito od pletera, a manje od drvenih planki (*piljenica*). Najprije su grubo omazani blatom ilovače uz dodatak sjeckane slame kao veziva (sprečavanje pucanja površine). Zatim je ta gruba površina fino zaglađivana u tankom sloju isto blatom, ali sada uz dodatak pšenične pljeve. Konačno su osušeni zidovi ili stijene, kako ih se nazivalo, obijeljene vapnom. Zidane kuće su vrlo rijetke, a vlasnici su im uglavnom seoski trgovci i poneki bogatiji seljaci.

Tek nakon I. svjetskog rata, počinje i na selu izgradnja sve više zidanih kuća. Stil gradnje tih prvih zidanica je suburbana kuća sa secesijskim pročeljem, okrenutim prema putu ili cesti. Imaju od 4 do 6 visokih prozora s poprečnim krilom gore, tzv. *oberlicht* (kuća u selu Sv. Martin 8), ali ima i drugih stilova. Nakon II. svjetskog rata dolazi sve više do zamjene drvenih kuća zida-

nima. U prvo vrijeme to su uglavnom prizemnice, s podrumom ili bez njega, a zatim i gradnja visokoprizemnica. U najnovije vrijeme dolazi sve više u primjenu gradnja katnica (npr. kuće u selu Prikraj Križevački 67 i u Sv. Martinu 2, 10, 21, 29, 30, 34, 40).

Velik broj preostalih drvenih kuća, nažalost, nikad nije zamijenjen zidanima. One koje su ostale do danas pretežito su napuštene ili su u ruševnom stanju, premda su te kuće svojevremeno značile život za odnosno seljačko gospodarstvo. Uzrok tome, na prvom mjestu, treba tražiti u nepovoljnim uvjetima agrarne politike koja je imala sudbonosne posljedice za seljačka gospodarstva u prethodnih 50-tak godina. To je dovelo, uz pomoć forsirane i u dosta slučajeva promašene industrijalizacije, do deagrarizacije sela i odlazak mladih za lakšim životom u gradove, gdje mnogi danas imaju egzistencijalnih problema.

Nakon II. svjetskog rata u gradu Križevcima počinje, prije svega, izgradnja industrijskih objekata. Gradi se tvornica transportne opreme *ČELIK* (otišla u stečaj 1989.), te velika farma svinja ispod sela Cubinec s vodotornjem (mađarski model). Kasnije se odustalo od proizvodnje i tova. Nešto zbog nerentabilnosti, a i radi širenja smrada na okolno naselje. Tako da su torovi pretvoreni u nove sadržaje (mješaona stočne hrane, skladišta i sl.).

Mlinska industrija *MLINAR* dograđuje stari mlin i gradi silos s gradskim vodotornjem na postojećoj lokaciji, a zatim gradi novi mlin i silose na novom prostoru u *Trsteniku* (nekad gradske livade). Na toj lokaciji izgrađen je i nekadašnji pogon *PPK-a* za proizvodnu bezalkoholnih pića, kao i silos za žitarice uz željeznički kolodvor od iste tvrtke (skladišno neupotrebljiv). U zoni veterinarske ambulante izgrađen je prvi Centar za reprodukciju u stočarstvu, sa stajom za držanje rasplodnih bikova i nerasta. Kao što je rečeno, *JAVOR*, tvornica namještaja dogra-

⁸ Prvi crijep bio je ručne izrade. Imao je ravnu plohu s petom, zaokružen sa suprotne strane, nazvan biber. Mjera mu se kretala oko 18x36 cm. Bio je dosta deformiran. Razmak između letava iznosio je oko 16 cm. Kasnije, pojavom mehaniziranih preša za crijep, u ovom kraju susreću se razne marke prešanog crijepa, tako se i danas može naći crijep: *LETTERSBERGER ZIEGELFABRIK IZ BERMARBURA; TROJSTVANSKA TVORNICA OPEKA I CRIJEP U BELOVARU; CIK POTISJE KANJIŽA; BOHN PATENT N° 253 ZOMBOLYA, UJLAKI TEGLA MESZEGETO R. - BUDAPEST; ZAGORKA D.D. ZAGREB, TVORNICA BEDEKOVČINA - PATENT WINNER BERGER; VELIKA KIKINDA - PATENT BOHN 272* (manji format).

đu je novi pogon uz prenamijenjenu nekadašnju pivovaru u Grdeničevoj ulici, a zatim se seli u novu halu u industrijskoj zoni u Cubincu. Nešto kasnije, južno od te zone, blizu sela Poljana Križevačka, gradi se ogroman kompleks *CENTRA za reprodukciju u stočarstvu SR Hrvatske*. Taj centar nije završen i napuštena je ideja o privođenju zamišljenoj svrsi, za što više nema uvjeta. U jednoj od zgrada danas radi *SREDIŠNJI ZAVOD za kontrolu mlijeka za Hrvatsku*. Svi ostali objekti su prazni ili nedovršeni. Prema odluci Vlade, na ovaj prostor ipak će se preseliti HRVATSKI STOČARSKI CENTAR iz Zagreba.

U školstvu, nadograđena je postojeća Osnovna škola Ljudevita Modeca u Gornjem gradu za jedan kat, a isto tako dograđena je i Osnovna škola Vladimira Nazora (nekad gimnazija). Od obrazovnih prostora dolazi još do *gradnje Više poljoprivredne škole*, a kasnije i Srednje obrtničke škole I. Seljanec i Gimnazije I. Zakmardija Dijankovečkog.

U tom razdoblju dolazi do velikog zamaha i u stambenoj gradnji. Grade se čitava stambena naselja, kako društvenih stambenih zgrada, uz istaknuti neboder s aneksom, tako još više obiteljskih kuća. To su naselja, u to vrijeme, s radnim nazivom: *Breza, Grozd, naselje Đ. Salaj, naselje P. Biškupa-Vene, Markovićeve - zapadna strana, Gornji grad - istok* i naselje *Matija Gubec*. Probuja se i formira *Obrtnička ulica* između Jelačićeve i ulice P. Zrinskog u kojoj dolazi do gradnje poslovno-stambenih kuća. Grad se spaja s naseljem Koruška na zapadu. Popunjava se naselje *Pušća*, te ulice Zagorska, Varaždinska, Lepušićeva, Potočka, Koprivnička, Gundulićeva, Bjelovarska i Tomislavova do ciglane.

2. CIGLARSKA DJELATNOST

Iz raspoloživih povijesnih i drugih spisa može se zaključiti da su u Križevcima u 19. i 20. stoljeću bile u pogonu dvije ciglane i dvije u okolici, kao značajni pogoni. Od tih ciglana samo jedna je opstala i svojom proizvodnjom ušla u 21. stoljeće. Nepremostiva zapreka tog istraživanja je nekompletno sačuvana dokumentacija, što otežava u kontinuitetu detaljan prikaz rada tih ciglana.

U tom kontekstu, treba naglasiti da su jedini pravi izvor za praćenje statusnih i drugih promjena određene tvrtke su trgovački registri koje su vodili nadležni sudovi (osnivanje, naziv tvrtke, djelatnost, potpisnici, visina dioničkog kapitala, jamstvo i drugo). Za područje Križevačkog kotara upis u te registre prenosi se iz bjelovarskog suda (*Sud sedmorice*) 1901. godine u nadležnost Kr. Kotarskog suda u Križevcima (*nalog br. 2613*). Nažalost, ti registri križevačkog suda nisu sačuvani, niti su predani u državni arhiv. Na taj način, izgubljena je svaka mogućnost uvida u statusne promjene koje su nastale kod registriranih tvrtki, kako za nastavak djelovanja tvrtki upisanih do 1900. u Bjelovaru, tako i onih koje su upisane nakon te godine u Kotarskom sudu u Križevcima.

Ipak, zahvaljujući gruntovnim knjigama Općinskog suda u Križevcima koje su u cijelosti očuvane od svog osnivanja (1892.), mnogi podaci o vlasničkim promjenama na zemljištu ciglana dodatno su pomogli da se zaokruži djelovanje i rad spomenutih ciglana. Veliku pomoć u tom pravcu dali su i katastarski planovi od 1858. na dalje.

Pristup opisu djelovanja ciglana u Križevcima i okolici polazi prvo od ciglane koju su osnovali braća Grahor, u sjevernom dijelu Gundulićeve ulice u Križevcima. Ta ciglana više ne postoji. Zatim, kao druga, dolazi ciglana svojedobno pod upravom grada (*Gradska ili varoška ciglana*). Od 1975. djeluje u sastavu tvrtke *RADNIK*. Treća je ciglana Jakob Rechnitzer u Sv. Ivanu Žabnu. Srušena je poslije 1945. godine. Zatim, kao četvrta je ciglana obitelji SANTO u selu Gušćerovec (nacionalizirana 1946.). Uz ove poznate ciglane, vjerojatno je bilo na više mjesta i malih ciglana poljskog tipa u kojima je pečena cigla tijekom ljetne sezone. Za takvu ciglanu bilo je dovoljno desetak kubika sirovine, a na kojima su bili većinom radili ciglarski majstori, privremeno dolazeći Talijani.

2.1. Grahorova ciglana

Ova ciglana, zvana još i *Balatin*, osnovana je 1888. godine u tadašnjoj Kravarskoj ulici, danas Gundulićevoj, pod imenom: Tvornica za proi-

zvodnju razne opeke i glinene robe. Upi-sani osnivači u registru suda su braća Grahor, i to: Josip, Stjepan, Antun, Nikola i Janko. Potpisnici za tvrtku su Janko (otac) i Josip Grahor (sin).⁹ U novootvorenim gruntovnim knjigama (1892.) upisani su kao vlasnici zemljišta ciglane braća Grahor i drugovi, trgovačka tvrtka iz Zagreba.¹⁰

Na osnovi kupoprodajnog ugovora od 18. svibnja 1912. ciglana je gruntovno prenesena isključivo na Nikolu Grahora.¹¹ Istovremeno, na osnovi založne isprave, zabilježena je glavna i uzgredna hipoteka na teret ciglane u svoti od 18.000 kruna, za *mjendbenu* vjeresiju u korist Narodne štedionice d.d. Križevci koja je utemeljena 1898.

U međuvremenu, prema teretovnici gruntovnog uloška, pored mjenične obveze prema Narodnoj štedionici, zabilježena je uzgredna hipoteka od 10. srpnja 1912. kao zalag za glavnicu od 6.000 kruna u korist trgovačke tvrtke Berkeš i Pollak. Hipoteka je brisana 28. siječnja 1914. Ali brzo iza toga, bilježi se 10. travnja 1914. nova uzgredna hipoteka u visini od 9.000 kruna, s pravom zaloga na glavnicu u korist Hrvatske zemaljske banke d.d. Zagreb. Svi ovi podaci govore da je u razdoblju vlasništva Nikole Grahora, ciglana imala velikih financijskih teškoća u svom poslovanju, što je dovelo konačno do formalne prodaje ciglane Narodnoj štedionici Križevci.

U tom smislu, kupoprodajnim ugovorom od 18. rujna 1916. vlasništvo nad ciglanom prelazi s

tvrtke Nikole Grahora na Narodnu štedionicu u Križevcima.¹² Ova transakcija nastupila je kao posljedica naznačenog terećenja Narodne štedionice mjeničnom obvezom tvrtke Grahor, kao dužnika. Hipoteka na 18.000 kruna brisana je 22. rujna 1916., vezano za kupu-prodaju. Od tog vremena, daljnja proizvodnja na ciglani nastavlja se pod upravom Narodne štedionice d.d. Križevci.

Narodna štedionica Križevci bila je učlanjena u Savez novčanih i osiguravajućih zavoda Hrvatske od njegova osnivanja 25. travnja 1916. kao 124. član.13 Štedionica je, također, bila nazočna i na konstitutivnoj skupštini Saveza 2. travnja 1919. Prva redovna skupština Saveza u Kraljevini SHS održana je 26. lipnja 1920. Narodnu štedionicu Križevci zastupao je Franjo Petrović.¹⁴ Pod toč. 4. dnevnog reda bio je prijedlog Narodne štedionice Križevci u predmetu bilanciranja državnih papira bivše Austro-Ugarske Monarhije. Dana je obavijest da je Savez već uputio takvu predstavku nadležnom ministarstvu, ali je to nepovoljno riješeno. Država SHS ne jamči za njihovu isplatu. Od 1919. nema isplata kamate vlasnicima državnih papira. Tek prema konvenciji između Austrije i Kraljevine SHS od 24. veljače 1923., građanima je za vrijednosne papire određena isplata u omjeru 8 dinara za uloženi 100 kruna. Savez na godišnjoj skupštini 24. lipnja 1929. mijenja naziv u Savez novčanih i osiguravajućih zavoda Jugoslavije. Od 1921. do 1932. na godišnjim skupštinama Saveza iz Narodne štedionice Križevci nije nitko bio nazočan.

9 Janko GRAHOR, Nikole, Petrinja 6.12.1827. - Zagreb 22.11.1906. Sinovi: Josip, Stjepan, Nikola, Antun i Janko. Od 1857. je inženjer asistent u Krajiškom građevinskom ravnateljstvu u Zagrebu, gdje je izabran za gradskog inženjera i 1861. za gradskog mjernika. Rješava problem regulacije Preradovićeve i Margaretske ulice 1863. Godine 1868. osniva s Franjom Kleinom građevinsko poduzeće "Grahor i Klein" koje djeluje do 1886., kada ga napušta F. Klein i J. Grahor mijenja naziv tvrtke u "Grahor i sinovi". U graditeljski ceh primljen je 1869. i dobiva dopuštenje za gradnju ciglana, čime počinje njegov intenzivni rad na industrijalizaciji građevnog materijala. Godine 1893. posjeduje šest tvornica opeke. Četiri u okolici Zagreba i po jednu u Križevcima i Bjelovaru, te tvornicu vapna u Ivancu kraj Zaprešića.

Josip GRAHOR (sin Janka), Nova Gradiška 6.11.1855. - Zagreb 7.3.1918. Studira u Beču 1871.-1977. na Politehnicu, a 1878. upisuje se na arhitektonski odjel Akademije likovnih umjetnosti. Postaje član kluba *inžinirah i arhitektah* u Zagrebu. U 1886. djeluje u okviru novog očevo poduzeća "Grahor i sinovi" za izradu cigle i građevnog materijala. *HBL-5*

10 ZKO, U zemljišno-knjižnom ulošku br. 1792 u listu B. pod red. br. 1. katastarske općine Križevci, preneseno iz *napisnica* br. 471 i 2213, upisana je ciglana s dvorištem u površini od 742 čhv. Vlasnici su braća Grahor i drugovi, trgovačka tvrtka iz Zagreba. Pored dvorišta ciglane, tvrtka je raspolagala s još 4 rali i 858 čhv. okolnog zemljišta.

11 ZKO, upis isprave 1.8.1912. Z 3202.

12 ZKO, z.k.u. br. 1792 list C. red br. 1., isprava od 1. IV. 1912. i z.k.u. 2902 list C. red. br. 4. Upis glavne i uzgredne hipoteke pod br. Z 2221 od 18. V. 1912., uz 8% kamate, te 6% zatezne za trošak utjerivanja do najviše 300 kruna, kao i za daljnje troškove isto do 300 kruna. Sjedište Narodne štedionice d.d. Križevci bilo je u zgradi na trgu Josipa Juraja Strossmayera, (kuća zaklade Strahinšćak) sadašnji broj 28.

13 DAZ *Savez novčarskih institucija Hrvatske 1916.-1946.* Kutija 254/3, oznaka G. 1.2.3., zapisnik o sastanku upisnika u Savez 25.4.1916. Nema popisa imena delegata.

14 Franjo PETROVIĆ, Rešetari 14.11.1878. - N. Gradiška 8.3.1966. (podatak: Matični ured N. Gradiška). Anton Franjo Petrović od 1. siječnja 1899. je bilježnik i kasnije načelnik općine Sv. Ivan Žabno. Inicijator je osnivanja u tom mjestu dviju štedionica (*Dionička štediona Sv. Ivan Žabno, druga u popisu i Gospodarska štediona d.d. Sv. Ivan Žabno 41. u popisu pri osnivanju Saveza hrvatskih novčanih i osiguravajućih zavoda 1916.*). Opširnije usp.: Toni ŠRAMEK, *Izvori života*, Sv. Ivan Žabno 2005.; Spomenica Ljube Bobana 1933.-1994., (ur. M. Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1996., str. 310.; *Imenik izvan parničnih predmeta Općinskog i Kotarskog suda u Križevcima*, DAB, R 5/1947, pod slovom "P" upisana izborna žalba F. Petrovića.

U drugoj polovici 20-tih godina 20. stoljeća nastupa stagnacija u prodaji opeke i crijepa, kako je to konstatirano na II. kongresu ciglara Jugoslavije 1935.¹⁵

Usput treba spomenuti da je na ovom kongresu imao predavanje i Antun Grahor s temom: *Isparivanje zaostale vlage iz ciglarske robe u kružnoj peći*. On je kao treći od braće Grahor upisan u registar tvrtki 1888. pri osnivanju ciglane u Križevcima.

Na nastalu građevinsku stagnaciju i smanjenu potražnju za ciglarskim proizvodima, nadovezala se i svjetska gospodarske kriza. Od 1929. godine, ne samo zbog te svjetske krize, nego i unutrašnjih problema u Kraljevini Jugoslaviji nastupa novčarska kriza. Kralj i Vlada 1931. donose Zakon o stabilizaciji dinara, putem *Međunarodnog stabilizacionog zajma* u visini 1,4 milijarde dinara, uz amortizaciju od 40 godina. Iza toga, donosi se i zakon o novcu. To je značilo jačanje centralnog (beogradskog) bankarstva, a slabljenje vanjskih novčanih zavoda, posebno Prve hrvatske štedionice. Ova prodaje hotel Esplanadu i tvornicu papira u Zagrebu, te tvornicu vagona u Slavonском Brodu. Dolazi do velikog odljeva štednih uloga. Šalteri su bili danima opsjednuti, što je dovelo do praznjenja fondova štedionica. Vladini organi odbili su zaštititi štedionice. Sasvim nestaje stvaranje kapitala putem štednje. Do konca 1931. povučeno je 4,5 milijardi dinara štednih uloga. Vlast donosi 20. kolovoza 1932. Uredbu o zaštiti zemljoradnika. Ovom Uredbom odloženo je plaćanje poljoprivrednih dugova (*anuiteta i kamate*), čime je zamrznut velik dio potraživanja štedionica. Do donošenja nove uredbe o likvidaciji

zemljoradničkih dugova 26. rujna 1936. bilo je u međuvremenu u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji 13 pokušaja uređivanja seljačkih dugova.¹⁶ Novom uredbom o likvidaciji seljačkih dugova, nakon pet godina trajanja krize i neuspjelih pokušaja sređivanja kreditnih prilika, dio dugova preuzela je Priviligirana agrarna banka d.d.¹⁷ Konačno, ti su dugovi likvidirani u FNRJ s nekoliko propisa (Sl. list 81/46, 33/47, 40/47), knjiženi kao založna prava u korist navedene banke.

S obzirom na članstvo u Savezu novčanih i osiguravajućih zavoda, Narodna štedionica je bila dužna dostavljati godišnje bilance Savezu. U dokumentaciju je pronađena bilanca za 1931. Iz pasive se može očitati da je Štedionica i u uvjetima nastale gospodarske krize, ipak ostvarila dobit od 35.290 dinara. Za 1932. i dalje nema u dokumentaciji Saveza bilančnih podataka o financijskom stanju Narodne štedionice, niti se zna koliko su iznosili zamrznuti seljački dugovi te Štedionice.

O financijskom položaju Štedionice narednih godina, može kao indicija poslužiti podatak iz 1936. godine. Na raspravi u općinskom vijeću grada Križevci u okviru IX. redovne sjednice 23. siječnja iste godine, pod toč. 309., nalazio se prijedlog odbora gospodarsko-građevnog i političko-pravnog da se podigne tužba protiv Narodne Štedionice, ako u roku u 30 dana nakon obavijesti ne doznači gradskoj općini ulog Hrvatskog sokola u visini od 55 tisuća dinara. Ulog bi trebao biti prebačen u Državnu hipotekarnu banku. Tome se usprotivio vijećnik Šimun Horvat. On misli da nema razloga za povlačenje pologa dok Štedionica redovito plaća kamate, pa zato

15 *Knjižica II. kongresa ciglara Jugoslavije od 3 do 5. 3. 1935.* Zagreb 1935. U svom referatu ing. Franjo Brozović govorio je o stanju građevinske djelatnosti koja je počela jenjavati poslije 1927. godine. Citat: *poslijeratna konjunktura (misli se na I. svjetski rat) u ciglarskoj industriji trajala oko 10 godina, kada se je gradilo na sve strane. Nakon što su prestale reparacije, porezni se vijak pritegnuo. Poljoprivreda je u teškom stanju - seljak nema novca za gradnju. Budući da se od seljaka nije moglo više dobiti, stegnut je obrtnik, industrija i trgovac. Porezni sistem razmišlja o svim mogućim načinima dodatnog oporezivanja: porez na stanarinu, radni porez, porez na kućnu poslugu, prisilni porez protiv tuče, porez na potrošak struje i još toga! Treba ukinuti takse na građevni materijal, smanjiti takse na građevne dozvole, sniziti takse na priključak instalacija, te ukinuti pristojbe na uporabu javnog tla!*

16 *VESNIK saveza štedionica K.r. Jugoslavije, 1937.* br 17. "Štedionice i likvidacija zemljoradničkih dugova".

17 Tekst Zakona o Priviligiranoj agrarnoj baci d.d. potpisao je kralj Aleksandar u Topoli 16.4.1929. - prilog na francuskom jeziku. Novom Uredbom o likvidaciji zemljoradničkih dugova od 26.9.1936. propisano je: dugovi koji su nastali prije 20.4.1929. zemljoradnici su dužni (čl.6.) novčanim zavodima uplatiti, bez smanjenja, u roku od 12 godina, uz 3% kamate, počevši 15.11.1936. Dugove nastale poslije tog roka, od novčanih zavoda preuzima Priviligirana agrarna banka (dalje: PAB) za račun države (čl. 7.). Rok za predaju vjerovničkih isprava je tri mjeseca. Zemljoradnici prestaju biti dužnici novčanih ustanova i postaju dužnici PAB-a. Ako dugovi zemljoradnika zavodima nisu pokriveni hipotekom smanjuju se za 25% (čl. 9.) koji zavodi trebaju pokriti na teret svojih stvarnih rezervi (čl. 10.) Ukoliko nemaju to pokriće, razliku do 25% pokrit će država putem obveznica, uz 3% kamate, na 20 godina (čl.11.), dok 50% isplatiti će se u roku 14 dana na tekući račun, uz obračun kamate od 3% godišnje (čl. 22.). Ako dug zemljoradnika ne prelazi 25 tisuća dinara, smanjuje se (briše) za 50%, dok na ostatak plaćaju PAB-u 4,5% kamate godišnje, s otplatom u roku od 12 godina u jednakim anuitetima (čl. 28.).

nema bojazni da će taj novac propasti, budući da postoje naznake o smirivanjem gospodarske krize. Konačni zaključak gradskog vijeća je bio: ulog ostaje u Narodnoj štedionici.¹⁸

Što se tiče poslovanja ciglane kao poduzeća u vlasništvu Štedionice u tim kriznim godinama, nije poznato precizno vrijeme o donošenju konačne odluke o prekidu rada ciglane u tridesetim godinama 20. stoljeća. Tim više, što o tome nema sačuvanih pisanih dokumenata, niti se zna gdje su završile poslovne knjige ciglane i Štedionice. Može se samo nagađati da je obustavu proizvodnje na ciglani mogla ubrzati, na određen način i Uredba od 1. veljače 1932. o novoj Normi za opeku, mjere: 25x12x6,5 cm, s odredbom da je upotreba opeke starog formata (*austrijska mjera*) dozvoljena za zidanje novih i započetih građevina samo u 1932. i 1933. godini.¹⁹ Ta promjena formata opeke zahtijevala je dodatno ulaganje u nove strojeve, a za koje ulaganje ciglana kao poduzeće nije najvjerojatnije raspolagala vlastitom akumulacijom. Na obustavu proizvodnje te ciglane utjecala je svakako i činjenica, što je njen glavni konkurent Gradska ciglana već ranije modernizirana i time povećala svoju proizvodnju i prodaju uz niže cijene. Eventualne gubitke Gradske ciglane pokrivaio je gradski proračun, što se u više slučajeva dogodilo, dok uprava Narodna štedionice to nije mogla činiti, bez suglasnosti dioničara, i to samo iz ostvarene dobiti.

Pomoćni izvor za spoznaju o sudbini ciglane Narodne štedionice su jedino podaci iz zemljišnih knjiga koje su u cijelosti očuvane od svog osnivanja. U gruntovnim ulošcima br. 1792, 2162 i 2902 k.o. Križevci u kojima je upisano zemljište ciglane, zabilježena je parcelacija dvorišta ciglane i okolnog zemljišta u površini 5 rali i 96 čhv.

vlasnika Narodne štedionice d.d. na 19 manjih parcela. Nacrt je odobren od Katastarske uprave Križevci 23. srpnja 1940.²⁰ Službenu prodaju tih parcela za gradilišta obavio je likvidacijski odbor Štedionice tek poslije II. svjetskog rata, i to 1947. godine.²¹ Kupoprodajne ugovore za Narodnu štedionicu potpisao je Franjo Petrović. Nakon prodaje srušena je kružna peć, sve poslovne zgrade i tvornički dimnjak, a postupno su zatrpani i bajeri.²²

Izgrađene obiteljske kuće danas prekrivaju taj prostor. Jedini znak da je na tom mjestu nekad bila ciglana, podsjećaju na to danas kosi bedemi nekadašnjeg glinokopa koji se uzdižu na istočnoj strani naselja.

Narodna štedionica, kao vlasnik ciglane preko 20 godina, s neuspješnim poslovanjem te ciglane u kriznim godinama, uspjela je preživjeti teške tridesete godine. Svoje predstavnike na godišnje skupštine Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Štedionica nije slala od 1920. sve do godišnje skupštini 20. lipnja 1933. Štedionicu je tada zastupao opet Franjo Petrović, a od 1934. do 1937. predstavnik je bio Dragan vitez Trnski (bivši Veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije). Slijedeća godišnja skupština Saveza održana je 26. rujna 1941. Usvojen je nov naziv: Savez novčanih i osiguravajućih zavoda NDH. Nazočan je bio tada ravnatelj Narodne štedionice Franjo Petrović. Na toj skupštini utvrđen je tečaj: DM = 20 kuna.

Štedionica je nastavila poslovati i u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. To se vidi iz nazočnosti F. Petrovića na godišnjoj skupštini Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda u rujnu 1941., te iz protestnog registra Kotarskog suda u Križevcima, prema kojem je Narodna štedionica 2.

18 GMK, Zapisnici Gradskog poglavarstva Križevci za 1936.

19 Službene novine Kr. Jugoslavije br. 21, od 10.2.1932.

20 ZKO, z.k.u. br. 1792, 2162 i 2902. Nacrt dn. 73-1940 od 18. VII. 1940., odobren od Katastarske uprave Križevci, br. 701 od 23. VII. 1940.

21 ZKO, gruntovne isprave. U likvidacijskom postupku Narodne štedionice d.d. Križevci, likvidacijski odbor u sastavu: Antun Sigoreo, dr. Ivo Pomper i Gjuro Slaviček izvršio je 1947. formalnu rasprodaju zemljišta ciglane, uz supotpis Franje Petrovića, kao ravnatelja Štedionice. Zemljišta su kupili: Mirko i Jalža Matoić, 8. V. 1947. Z. 208/47; Đuro i Fanika Gužvinec, 4. XII. 1947. Z. 611/47; Franjo i Ljubica Habuzin, 5. XII. Z. 615/47; Mijo i Anka Tkalec, 5. XII. 1947. Z. 616/47; Mužinić Mijo i Marija, 8. XII. Z. 624/47; Jelka Puklavec, 8. XII. 1947. Z. 625/47; Marija i Josip Matošec, 8. XII. 1947. Z. 626/47; Barica Kuzman (dvije parcele), 8. XII. 1947. Z. 627/47; Mijo i Dora Slunjski, 9. XII. 1947. Z. 633/47; Mijo i Anka Varga, 9. XII. Z. 634/47; Ivka Pernjak, 9. XII. 1947. Z. 635/47; Branko i Marija Zelić iz Zagreba, 9. XII. 1947. Z. 636/47; Marija Puk iz Zagreba, 11. XII. 1947. Z. 639/47; Đuro i Milka Piškorić (dvije parcele), 16. XI. 1962. Z. 2261/62 (naknadni upis vlasništva); Martin i Ivka Katalenić (dvije parcele) 16. XI. 1962. Z. 2262/62 (isto naknadni upis vlasništva). Danas je taj predjel uređeno naselje, a mnoga gradilišta i izgrađene kuće u međuvremenu su promijenile svoje prvobitne vlasnike.

22 Uobičajeni naziv za jame nastale pri iskopu zemlje u dublje slojeve, ispod površinske razine tla, na glinokopima ciglana koje je nakon prekida eksploatacije ispunila površinska voda.

listopada 1941. dala na protest mjenice za sedam dužnika, čiji rok povrata zajma je prošao. Nadalje, ravnatelj Štedionice Franjo Petrović bio je 1942. član Izvršnog odbora Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda.

U vrijeme rata na tekuće poslovanje, posebno malih novčarskih zavoda, utjecala su značajna potraživanja od dužnika Židova, čija imovina je ušla pod nadležnost Državnog ureda za podržavljeni imetak - Državne riznice NDH. Prema spomenutom protestu od 2. listopada 1941., Narodna štedionica je potraživala od dužnika Židova Samuela Grossmana, iznos od 44.800 kn, za zajam od 1. studenog 1938. i od Jakoba Hirschla, iznos od 10.200 kn za zajam od 1. siječnja 1939. Uz to, ostali su još i nepodmireni seljački dugovi iz bivše Kraljevine Jugoslavije koji su i u novoj državi ostali zamrznuti, iako je rok za njihov povrat novčanim zavodima od strane države bio određen za 29. listopada 1943. Taj rok je opet pomaknut na konac 1944., što je novčane zavode dovelo u još veće teškoće.

U takvim uvjetima poslovanja, novčarski zavodi nisu bili u stanju isplatiti bar dio svojih obveza prema dužnicima, a time uspostaviti redovno poslovanje. Smanjeni su aktivni poslovi, pa ostvareni prihodi, u uvjetima inflacije, nisu bili dostatni za pokriće režije i javnih davanja. To je sve vodilo tihoj likvidaciji tih malih novčarskih institucija.

Nakon promjene režima 1945. male štedionice nisu odmah službeno likvidirane. Tek vladinom Uredbom o reviziji dozvola za rad privatnih kreditnih poduzeća od 25. lipnja 1946. (Sl. list br. 51) i Pravilnika o postupku likvidacije privatnih kreditnih poduzeća od 16. srpnja 1946. (Sl. list br. 57) kojeg je propisao ministar financija FNRJ (Sreten Žujević), pokrenuta je likvidacija štedionica. Rok za provedbu likvidacije bio je šest mjeseci (čl.12.). Za postupak likvidacije bio je zadužen nadležni kotarski sud. Predloženi likvidacijski odbor od tri člana potvrđivao je savezni ministar financija prema mišljenju republikškog ministra.

Već prije donošenja tih propisa, Gradski narodni odbor Križevci oduzima kasu Narodnoj štedionici. Zatim, Izvršni odbor istog narodnog

odbora na sjednici 8. ožujka 1946. donosi odluku o iseljenju Narodne štedionice iz bivših prostorija odvjetnika Crnčića, odnosno kuće Zaklade *Strahinščak*, radi smještaja stanice DOPH (*Dopunska opskrba hranom*). U odluci se navodi da o tom iseljenju treba obavijestiti ravnatelja Franju Petrovića i dr. Ivu Pompera (član likvidacijske komisije za Štedionicu), kako bi mogli pohraniti kancelarijske predmete na drugo mjesto.

O samom postupku likvidacije Narodne štedionice u Križevcima, postoji jedino trag u prethodno spomenutoj ispravi o prodaji zemljišta ciglane od strane likvidacijskog odbora, odložena u grunтовnici Općinskog suda u Križevcima, kao i ponuda Štedionice Gradskom NO 17. rujna 1947. za prodaju građevinskog zemljišta na uglu Zakmardijeve i Potočke ulice. Tražena je svota od 35 tisuća dinara. Ponudu je potpisao Franjo Petrović. Ponuda od NO nije prihvaćena.

Sudski predmet o postupku likvidacije Štedionice nije pronađen u izvanparničnim predmetima "R" od 1947. do 1950. u Državnom arhivu u Bjelovaru, gdje se nalaze spisi Kotarskog suda Križevci iz tog vremena, kao niti registar Kotarskog suda Križevci u koji je upisana likvidacija.

Sl. 2. 10peka austrijske mjere iz ciglane Nikole Grahora, izradena između 1912. i 1916. (Foto: autor)

Analogno tome, kao primjer u istom smjeru može poslužiti likvidacija istovrsne Prve podravske štedionice d.d. u Đurđevcu. Rješenjem Ministarstva financija FNRJ od 8. siječnja 1947. određena je likvidacija te štedionice, a završena i brisana je 13. srpnja 1948. godine. Sudski spis za tu likvidaciju, se ne nalazi u bjelovarskom arhivu, ali su podaci zabilježeni u registru za društvene

tvrtke 1936.-1948. bjelovarskog suda, s pozivom na spis R 485/02. Vjerojatno je u tim rokovima likvidirana i Narodna Štedionica u Križevcima, kao svojevremeni vlasnik nekadašnje Grahorove ciglane.

Sl. 3. Grahorova ciglana na razglednici poslanoj 1931. god.; snimak vjerojatno stariji (Zbirka starih razglednica, GMK)

2.2. Gradska ciglana

Pri istraživanju djelovanja ciglane koja je bila u vlasništvu grada, otežavajuća okolnost je mali broj sačuvanih zapisnika Gradskog poglavarstva Križevci, kao temelj koji može dokumentirano dati uvid o poslovanju te ciglane, kako u 19. stoljeću, a to još više u 20-om, do 1945. godine. Za tu svrhu, ima nešto sačuvanih zapisnika koji su slučajno preostali od uništenja nakon rata 1945. Za istraživanje o djelovanju Gradske ciglane, za razdoblje u rasponu od 1850. do 1945., na raspolaganju se nalazi samo nekoliko zapisnika i to iz: 1863. i 1864. (četiri uveza), zatim 1917. - do 31. siječnja 1918. te od 1934. do 31. ožujka 1938. godine.²³ Uz to, pronađeno je još nekoliko parcijalnih zapisnika iz 1866. i 1910. godine.

Ova ciglana je i danas u pogonu. U početku imala je dva glinokopa koji su ucrtani na prve katastarske karte iz 1858. godine. Istočni glinokop nalazio se na južnom kraju Kravarske, ulice nazvane Balatin, danas Gundulićeve ulice s ucrtanom ciglarskom peći u sredini. To je danas zemljište u trokutu spoja potoka Vrtlin i željezničke pruge iz Križevaca za Koprivnicu. Ta lokacija je

udaljena oko 400 m istočno od po-stojeće ciglane, preko ceste za Bjelovar. Drugi, zapadni glinokop ciglane ucrtan je na prostoru gdje se ona i danas nalazi u Ulici kralja Tomislava 146, ali bez ucrtanog objekta.

U registru za društvene tvrtke bjelovarskog suda od 1876. do 1900., u kojem je vremenu taj sud vršio upis tvrtki za kotar Križevci, upisa ciglane koja je pripadala gradu nema. Nadležnost registracije tvrtki od 1901. prenosi se na Kotarski sud u Križevcima. S obzirom na to da registar tog suda nije predan u arhiv, niti ga se može pronaći, nema mogućnosti za provjeru dodatnih upisa i statusnih promjena za gradsku ciglanu. To vrijedi i za sve ostale tvrtke osnovane u Križevcima poslije 1901., pa sve do 1945. godine.

Najraniji podatak o postojanju gradske ciglane daje nam podatak iz matične knjige umrlih iz 1851. godine.²⁴ Na dan 25. srpnja te godine pokopan je na groblju Sv. Florijana u Križevcima, Tomo Lasić iz sela Brezje, općina Dubrava, star 26 godina koji je umro u križevačkoj bolnici. Sprovod je vodio kapelan Edvard Martinović. Kao uzrok smrti zabilježen je podatak da je on kao ciglar stradao od odrona zemlje na *varoškoj ciglani*.

O djelovanju i proizvodnji varoške, odnosno gradske ciglane u drugoj polovici 19. stoljeća, dostupno se može početi od zapisnika sa sjednice Gradskog poglavarstva održane 17. studenog 1863. U okviru dnevnog reda, zastupnici su upoznati o svoti računa za ciglu, crijep, žljebnjake (klobuke) i ciglu za tarac, isporučeno za gradnju Gospodarsko-šumarskog zavoda u Križevcima. Račun iznosi 9.322 forinti i 52 ¹/₂ novčića. Budući da je primljen predujam od 9.200 forinti, zaključeno je da treba vratiti razliku od 377 forinti i 47 ¹/₄ novčića.

Prethodno spomenuti detalj s ucrtanom građevinom (peći) u sredini istočnog glinokopa (*Balatin*), na prvoj katarskoj karti iz 1858., može usmjeriti na mišljenje da je na tom mjestu najprije počela proizvodnja cigle, s obzirom na blizinu potoka Vrtlin radi korištenja vode za izradu cigle.

²³ Gradski muzej Križevci u svom arhivu ima navedene zapisnike Gradskog poglavarstva Križevci.

²⁴ HDA, Matična knjiga umrlih Župe Sv. Ane Križevci 1837-1857., str. 924.

Prema zapisniku Gradskog poglavarstva od 29. listopada 1863. na sjednici je razmatrana molba zidara Josipa Kerša da mu grad proda nekorištenu peć za pečenje cigle, od koje bi on ciglu iskoristio za zidanje. Zaključeno je da gradonačelnik Bolto Bocak zajedno s mjernikom Nikolom Lovrenčićem i još jednim zastupnikom izvidi i pregleda peć, pa ako se ne može koristiti da ju se proda. Kasnije, niti na jednoj od održanih sjednica u 1863. i 1864. nije bila na dnevnom redu prodaja peći. Može se samo nagađati da se tu radilo o peći iz ciglane u *Balatinu* koja je 1858. ucrtana u katastarskom planu.

Prethodno je na sjednici 1. listopada 1863. bila na razmatranju molba istog zidara Kerša. Tražio je od općine da mu, uz plaćanje odštete, na općinskom zemljištu zvanom *Gladovnjak* dozvoli praviti 150 tisuća cigle za gradnju županijskih *uzah* (zatvora), jer mu za to treba 250 tisuća cigle koje Gradska ciglana sada nema dovoljno. Zadužen je gradonačelnik Bocak da izvidi teren i utvrdi je li moguće bez štete na tom mjestu izradivati ciglu. Ipak, na sjednici Municipija (općinsko vijeće) 29. veljače 1864. ne dozvoljava se tom zidaru praviti ciglu i crijep, uz ocjenu navodne *špekulacije* (trgovine), jer bi se time kršilo pravo općine i umanjivalo njezin dohodak.

Zbog ove odluke ponovno je 16. travnja 1864. raspravljao Municipij gradske općine o tom predmetu. Zidar Kerš se očitovao da se tu ne radi o nikakvom *pravljenu* cigle i crijepa za prodaju, već on to treba za izgradnju županijskog *rešta*. Izjavljuje da će ciglarski obrt samostalno *tjerati* i moli da mu se izda obrtni list za tu svrhu. Budući da molitelju treba mnogo cigle za *rešt*, Municipij mu dozvoljava izradu i pečenje cigle i crijepa za te potrebe.

Ali to nije kraj problema sa zidarom Keršom. Na idućem zasjedanja Municipija 30. travnja 1864. gradonačelnik Bocak podnosi izvještaj da je prošle godine na jesen sva cigla iz ciglane isporučena zidaru Keršu, uz cijenu od 13 forinti/1000 kom, za gradnju županijskog zatvora. Sada zidar traži sniženje cijene na 11 forinta. Ovaj zahtjev se odbija i cijena ostaje 13 forinti koju on mora platiti.

Za potrebe proizvodnje cigle i crijepa na Gradskoj ciglani, Municipij je na jednoj ranije održanoj svojoj sjednici (31. ožujka 1864.) prihvatio prijedlog Gospodarskog odbora da se Talijanu Giovaniju dela Zuani, kao vještom i opće poznatom majstoru, povjeri izrada i pečenje 100 tisuća komada cigle i 10 tisuća crijepa u ovoj sezoni. Za obavljeni posao isplaćeno je tom majstoru 15. rujna 1864. svota od 497 forinti i 77 ¹/₄ novčića.

U ono vrijeme je, također, bilo prodaje ciglarskih proizvoda s plaćanjem na odgodu. Tako, Municipij gradske općine, na sjednici 14. svibnja 1864. odobrava prodaju opančaru Miji Kokotu 45.500 komada cigle i osam tisuća crijepa, s otplatom na rok od 10 godina. Isto tako, na sljedećoj skupštini Municipija 31. svibnja 1864. bilo je traženje kolara Grge Kranjčevića da mu se odobri na vjeresiju kupnja 15 tisuća komada cigle i četiri tisuće crijepa. Odobrava mu se kupnja, uz polog 1/3 novca odmah, a ostatak na tri godine. Ali kasnije, molba kolara Franje Florijančića skupštini Municipija 31. listopada 1866. za kupnju 10 tisuća cigle na vjeresiju do svibnja 1867. nije odobrena, s obrazloženjem da je općini potreban novac.

Do 1864. godine, prihodi i rashodi Gradske ciglane nisu posebno iskazivani u računovodstvu Grada. Pri razmatranju proračuna za 1864. na skupštini Municipija 30. lipnja 1864. koji je prethodno odobren od Kr. Namjesničkog tuzemnog vijeća, prihvaćena je primjedba tog Vijeća da se uvedu posebni računi za prihode i rashode gradske ciglane. Razlog za to proizlazi iz postojeće prakse da se do sada na uložena sredstva u proizvodnju nisu odbijale zakonite kamate, što je išlo na štetu općine. Pored toga, prihvaća se i primjedba Vijeća da se izrada ciglarskih proizvoda prepusti ciglarskom poduzetniku (koncessionaru). Nalaže se gradskom računovođi Josipu Vušiću da provede ove odluke.

Za redovnu proizvodnju na ciglani, Gradsko poglavarstvo na sjednici 8. kolovoza 1864. odobrava isplatu 768 forinti Miji Habdiji za dovoz 92 hvata drva za potrebe pečenja cigle i crijepa i nalaže blagajniku Jakovu Roganu da isplati tu svotu.

Gradsko poglavarstvo nalaže blagajni 23. studenog 1864. isplatu ciglarskim majstorima Miji Grešini i Jakabu Poldrugaču (iz kotara Vrbovec) za izrađenu ciglu i crijep, prema ugovoru za 1864., u svoti od 1.697 forinti i 20 novčića.

Na sjednici Poglavarstva 30. prosinca 1864. predočen je iskaz za prodanu ciglarsku robu od 1. rujna do 31. listopada 1864. Prodano je robe u tom razdoblju za 2.387 forinti i 50 novčića. Zatim se odobrava isplata za 1864. godinu: kolaru Blažu Kovačiću, za izradu udarača cigle i crijepa u svoti 34 forinta i 37 novčića, te kovaču Vinku Meriju za radove na ciglani u svoti od 54 forinta i 48 novčića.

Na osnovi podatka za 1864. godinu, prema kojem je Gradsko poglavarstvo za izradu ciglarskih proizvoda angažiralo dvije grupe ciglarskih majstora, može se pretpostaviti da je te godine cigla izrađivana paralelno na obadva glinokopa. Kada je napušten glinokop u Balatinu nije moguće iz ove vremenske distance utvrditi, budući da za to nema, kako je to već naglašeno, kontinuirano sačuvanih zapisnika sve do 1916. godine koji su najvjerodostojniji povijesni izvor o djelovanju Gradske ciglane. O sudbini tog glinokopa, govori jedino podatak iz gruntovnih knjiga koji predočuje činjenicu da je grad Križevci zemljište ciglane s okolnim parcelama prodao 1898. Ladislavu Kočmarušu za 303 forinta.²⁵

Iz 19. stoljeća, na raspolaganju je još jedan podatak o Gradskoj ciglani. Radi se o nalogu gradskoj blagajni od 22. lipnja 1877. za isplatu 896 forinti i 75 novčića Samuelu Weissu, za

dovezenih i preuzetih 835 prostornih metara gorivog drva za potrebe gradske ciglane.²⁶

U monografiji tvrtke RADNIK d.d. Križevci navodi se da je 1902. započeo na ciglani s proizvodnjom poduzetnik Armano, talijanskog podrijetla.²⁷ Ta je godina uzeta kao godina osnivanja ciglane. Za taj podatak korišten je prigodni članak Bogdana Sužnjevića²⁸ iz lista "Radnik" br. 30 od 25. 2. 1982., povodom proslave 80 godina djelovanja ciglane. Iz ovih podataka se može zaključiti da B. Sužnjević nije koristio arhivsku građu iz koje se vidi da je ciglana osnovana i počela s proizvodnjom daleko ranije, kako to prethodni arhivski podaci dokumentirano iskazuju. Ne samo da najraniji zabilježeni podatak o postojanju Gradske ciglane iz 1851. to dokazuje, već i građenje javnih zgrada ciglom u Križevcima u 18. stoljeću ide tome u prilog.

U prikazu prihoda općine grada Križevci za 1907. godinu, pri uredovanju Odbora za ispitivanje gradskih računa 28. rujna 1908. iskazana je stavka o dugu ciglarskog poduzetnika Vase Mileusnića gradskoj ciglani u svoti 340 nepodmirenih kruna, što također nepobitno pokazuje da je ciglana bila podgradskom upravom.²⁹

Godine 1910. gradska uprava konačno pristupa gradnji ciglarske kružne peći na ciglani, na temelju rješenja Kr. zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove od 4. rujna 1908. Prema tom rješenju, za tu namjenu bilo je odobreno 30 tisuća kruna. Ta svota je ulazila u dozvoljeni zajam u 200 tisuća kruna koji je vlada odobrila 10. kolovoza 1907., s namjenom za investicije i una-

25 ZKO, z.k.u. br. 1, kat. Općine Sl. i kr. Grada Križevci. Kupo-prodajni ugovor od 22. IX. 1898. Priložen nacrt od 14. X. 1897. (*geodet Mijo Renović*). Ukupno kupljena površina gradskog dobra iznosi 1 ral i 1.573 čhv. Plaćena svota iznosila je 303 forinta. Ugovor su potpisali: za Grad Križevci gradonačelnik Ferdo Vukić i kupac Ladislav Kočmaruš, te svjedoci: Stjepan Vidaković i Ivan Turčić. Prodaja zemljišta je odobrena zaključkom Skupštine Sl. i kr. grada Križevci od 31. VIII. 1898., uz potpis Ferde Vukića, kao gradonačelnika i gradskih zastupnika Marka Breyera i Dragutina Kovačića. Upis u gruntovnicu izvršen je pod br. Z 3501/1898.

26 HDA, Gradsko poglavarstvo Križevci, fond 119, kut. 2.

27 Tvrtka RADNIK Križevci izdala je u vlastitoj režiji Monografiju prigodom 50. obljetnice. Na str. 114 navodi se kratka kronologija razvoja ciglane, čiji podaci ne ulaze u 19. stoljeće.

28 Bogdan SUŽNJEVIĆ (Križevci 1919.- Zagreb 2000.), do 11.9.1942. skladištar u Mesnoj industriji u Križevcima. Zatim do 15.8.1943. radi kao sezonac na Gradskoj ciglani. Slijedi vojno razdoblje. Od jeseni 1945. ponovno se zapošljava na toj ciglani, radeći kao sezonac na gliništu, izradi drvenih ramica za crijep, na rezanju opeke, izvozu opeke iz peći i ložač peći. Godine 1956.-58. poslovođa je ciglane koja tada nosi naziv KRINGRAMAT, a u 1959. poslovođa je pripojene ciglane u Gušcerovcu. Godine 1960. postavljen je za poslovođu kružne peći i rukovoditelja voznog parka na ciglani u Križevcima. Nakon toga, završava 6.3.1961. školu za VKV ciglarske struke u Sremskim Karlovcima. U razdoblju 1962-64. šef je analitičko-planskog sektora, a do 1975. rukovodilac komercijalnog sektora ciglane koja se tada zvala KALNIČANKA. Od 25.10. 1976. rukovodilac je pogona te ciglane koja je 1975. ušla u sastav tvrtke RADNIK. U mirovinu odlazi 1.7.1982. godine. (iz zapisa razgovora koji je voden 10.5.1985. Razgovor vodili: Miljenko Blašković i Vesna Mrnjavčić).

29 HDA, GPK, fond 119, kut. br. 4 - nerazvrstano. Prikaz prihoda za 1907. godinu Općine grada Križevci. Uredovanje Odbora za ispitivanje gradskih računa za 1907. u sastavu: Andrija Lenarčić, pročelnik; odbornici Tomo Horvat, Josip Katz, dr. Dane Šojatović i Josip Strahinšćak, održano 28. XI. 1908. U nalazu pod toč. 6. iskazan je podatak o zakupu Gradske ciglane. Na dugu je ostao Vaso Mileusnić za svotu od 340 nepodmirenih kruna.

pređenje grada. Do te visine okvirnog zajma mogao se grad zadužiti.

Prethodno je zastupstvo Grada 4. srpnja 1909. raspisalo natječaj. Najpovoljnija ponuda je bila od poduzetnika i ciglarskog majstora Ivana Wenchiannttija u visini od 36 tisuća kruna, što je značilo prekoračenje investicije za šest tisuća kruna. Pored toga, trebalo je namaknuti još i 15 tisuća kruna, kao poslovni kapital za proizvodnju cigle i crijepa. Za ove potrebe, zatraženo je zamolbom od Zemaljske vlade odobrenje da to zaduženje uđe u okvir dozvoljenog zajma od 200 tisuća kruna, što je naknadno odobreno. U tijekom same izgradnje, izvođač je zamolio Gradsko zastupstvo da mu produži rok gradnje do 20. srpnja 1910., s tim da ga oslobodi plaćanje globe zbog kašnjenja u gradnji kružne peći.

Istovremeno je gradonačelnik dr. Stjepan Pomper na izvanrednoj sjednici Gradskog zastupstva 22. srpnja 1910. predložio izgradnju šupe za sirovu ciglu i crijep, te stan za poduzetnika. Insistira da te zgrade treba dovršiti do jeseni. Uz to, pokazalo se da ciglani, zbog širenje proizvodnje, nedostaje zemljišta za prošireni glinokop. U tu svrhu, predložena je kupnja parcele od Mate Fijembera za 1.948 kruna. Za pokriće ovih dodatnih investicija bilo je u raspravi *povucipotegni*, budući da je ovom prilikom za te potrebe Grad morao osigurati financiranje iz svojih izvora. Na kraju je zaključeno da se to pokrije ulogom od 13.406 kruna u Dioničkoj štedionici d.d. Križevci i uknjižbom obveznica na ciglarsku zakladu.

O predstojećoj proizvodnji, u slijedećoj ciglarskoj sezoni za 1911. godinu, raspravljano je već na sjednici Gradskog zastupstva 3. rujna 1910. U raspravi se, među ostalim, zastupnik Ignjac Forko zalagao da treba naći što jeftinijeg ciglarskog majstora, navodeći da majstor na ciglani braće Grahor radi ciglu za 13 kruna/1000 kom i daje sav materijal osim ugljena. U tu svrhu, zaključeno je da se raspiše natječaj i da se objektivno usporede sve podnesene ponude.

Na temelju tog natječaja, svoje ponude podnijeli su: izvođač kružne peći i ciglarski poduzetnik I. Wenchianntti, te ciglarski majstori - Talijani Luigi Fabuo, Massimo D' Guista i Bertoli Giacamo. Na skupštini Gradskog zastupstva 30.

prosina 1910. prihvaćena je ponuda L. Fabua i M. D' Guista, uz cijenu od 21 krunu i 75 filira/1000 kom i upotrebom svog ugljena i potrebnog ciglarskog materijala. Ponuda I. Wenchiannttija bila je 22 krune/1000 kom i za žljebnjake 85 kruna/1000 kom, također, o svom trošku i ugljenu, uz dodatak da će od 1911. do 1915. proizvesti 1,8 milijun ciglarskih proizvoda. Njegova ponuda nije dobila potreban broj glasova od strane Gradskog zastupstva, iako je 28. 12. 1910. prihvaćena od Gospodarskog odbora.

Na istoj sjednici, raspravljano je o prijedlogu dohotka ciglane za 1911. godinu. Predložen je iznos od 10 tisuća kruna. Zastupnik Dragutin Oštrić tražio je korekciju i sniženje na dvije tisuće kruna, jer od tog dohotka treba platiti i porez. Gradonačelnik S. Pomper predlaže da ostane ipak na 10 tisuća kruna, budući da je potražnja cigle od gradske ciglane sada najveća od njenog osnutka, tim više što je izgrađena i nova kružna peć. Na istoj sjednici, pod toč. 7. bio je podnesak graditelja I. Wenchianntti-a kojim podnosi ustupnicu glede prava i obveze iz gradnje kružne peći na Filipa Kleina iz Popovače. Političko-pravni odbor predlaže da se zapisnički preslušava podnosilac i utvrdi je li ustupnica sporazumno potpisana, suglasno spisu 7453/1910.

Djelovanje i poslovanje Gradske ciglane možemo ponovno pratiti tek od početka 1916. godine, ali samo kroz dvije godine, i to putem zapisnika sa sjednica Skupštine gradske općine. Međutim, prije toga postoji podatak da je 1912. gradska općina registrirala ciglanu, pod nazivom Gradska ciglana.

Na Skupštini Gradske općine 3. ožujka 1916., na prijedlog Gospodarskog odbora, bio je na dnevnom redu proračun za 1916. godinu. Prihod je planiran u iznosu od 231.700 kruna, a rashod u visini 267.410 kruna, uz predviđeni manjak od 35.710 kruna. Radi smanjenja visine manjka, Gospodarski odbor predlaže da se podigne proizvodnja cigle na 500 tisuća komada u sezoni i poveća količina crijepa, uz bolju kvalitetu od prošle sezone. Nadalje, predlaže se povišenje naknade ciglarskom zakupniku Antoniju Ustinu, od 28 na 29 kruna/1000 kom izrađenog proizvoda. Pored toga, zakupnik dobiva još 1 - hvata

drva gratis i 6 - uz plaćanje 32 kruna za jedan hvat. Istovremeno, predlaže se povišenje prodajne cijene cigle sa 44 na 48 kruna/1000 kom.

Na Skupštini gradske općine 3. srpnja 1916. smijenjen je upravitelj ciglane Matija Đurin, uz obustavu plaće od 16. lipnja 1916., pod optužbom da je oštetiо Gradsku ciglanu za 1.151 krunu i 51 filir. Ako on u roku od mjesec dana ne podmiri manjak, ima se povesti protiv njega kazneni postupak. Zaključeno je da treba odmah raspisati novi natječaj za upravitelja ciglane, pod uvjetom pologa kaucije od 1.000 kruna. Umjesto gotovine može i hipoteka na nekretnine.

Izbor novog upravitelja ciglane obavljen je na Skupštini Gradske općine 20. rujna 1916. godine. Izabran je Marko Titl, star 38 godina, s mjesečnom plaćom od 120,30 kruna, uz polog jamčevine u visini jednogodišnje plaće. Na istoj sjednici, povišena je i zarada ciglarskom zakupniku Antoniju Ustinu, sa sadašnjih 29 na 32 kruna, dok je njegov zahtjev bio 34 kruna/1000 kom ciglarskih proizvoda. Povećuje se i prodajna cijena proizvoda, s dosadašnjih 44 na 80 kruna/1000 kom. Novo povećanje plaće upravitelju ciglane Marku Titlu odobreno je na Skupštini 27. prosinca 1916. s dosadašnjih 120,30 na 138 kruna/mjesečno, počevši od 1. siječnja 1917. godine. Ovaj skok cijena opeke i rast naknade ciglarskom majstoru uočljivo pokazuje slabljenje vrijednosti kruna i inflaciju tijekom I. svjetskog rata u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

U 1917. godini, prva naznaka o djelovanju Gradske ciglane zabilježena je sa sjednice Skupštine Gradske općine 22. svibnja te godine. Prihvaćena je ponuda ciglarskog poduzetnika Antonija Ustina o promjeni obračuna i plaćanja proizvedenih količina ciglarskih proizvoda, prema kojoj Općina daje devet hvata drva i potrebni ugljen i plaća 17 kruna/1000 kom za sirovu ciglu i crijep, a posebno za pečenu 13 kruna/1000 kom. Pored toga, poduzetniku se iz gradske šume doznačuje dva hvata drva uz cijenu od 32 kruna/hvat

i vlastiti prijevoz. Ugovor za Gradsku općinu potpisuju: gradonačelnik dr. Stjepan pl. Pomper, te zastupnici Josip Strahinščak i Ignac Forko. Također, povećava se plaća upravitelju ciglane Titlu na 170 kruna mjesečno od 1. srpnja 1917. godine.

Na istoj sjednici raspravljano je i o proračunu Gradske općine za 1917. godinu. Planom je predviđen prihod u visini od 241.500 kruna, a rashod 313.500 kruna, uz manjak od 72.000 kruna. Pokriće manjka treba ići na teret blagajničke zalihe od 59.000 kruna i 44.000 kruna nametom na državni porez po stopi od 40%. Proračun je bio na javnom uvidu 8 dana. Ovaj podatak je zanimljiv i pokazuje da se manjak u proračunu rješavao i nekad dodatnim nametom (sada prirez), za koji je kao osnovica služio državni porez.

Na kraju, iz ove grupe zapisnika (1916.-1917. i siječanj 1918.), ostao je samo jedan podatak vezan za Gradsku ciglanu. Na Skupštini gradskog vijeća 31. siječnja 1918. izabran je (β.32.) novi upravni odbor Gradske ciglane u sastavu: Nikola Mihailić, Tomo Horvat, Josip Strahinščak i Robert Pscherhof.

Nakon I. svjetskog rata, Gradsko poglavarstvo nastojalo je ciglanu modernizirati. U tu svrhu, ono upućuje 31. prosinca 1921. poziv članovima Upravnog odbora ciglane, radi posjeta susjednim ciglanama. Predložena je posjeta u 1922. godini, i to: 17. siječnja Bedekovčini, 20. siječnja Sv. Trojstvu i 22. siječnja ciglani u Sv. Ivanu Žabnu. Poziv je upućen: dr. Đuri Bičaniću, Šandoru Kržeku, Antonu Peršinu, Miji Neumanu, dr. Đuri Oštriću i Rudolfu Žagaru.

U okviru ove dokumentacije nalazi se i Sporazum vlasnika ciglana i kružnih peći, za Županiju Bjelovarsko-križevačku od 29. siječnja 1921. U njemu su dati uvjeti prema kojima se utvrđuje obveza vlasnika kružnih peći (ciglana) i regulira odnos prema poduzetnicima - ciglarskim majstorima (koncesionarima).³⁰

³⁰ Uvjeti su slijedeći: (1) Izrada sve ciglarske robe u proizvodnoj kampanji 1921. ima se obavljati na akordu (učinku). (2) Poduzetniku - ciglarskom majstoru neka se 1.000 kom plaća najviše - za pečenu robu, a - cijene za sirovu robu. (3) Obvezuje se vlasnika kružne peći da je dužan poduzetniku dati na raspolaganje valjanu kružnu peć, s pripadajućim zgradama i prostorijama za radnike, potrebno oruđe i valjani ugljen, te eventualno pijesak i naštihanu zemlju. (4) Ukoliko je zemlja priređena, poduzetnik mora vlasniku refundirati izdatke za tu svrhu. (5) Poduzetnik odgovara za počinjenu štetu nad pokretnim i nepokretnim inventarom. Jamstvo poduzetnika iznosi pet tisuća kruna. (6) Doprinos za Okružnu blagajnu plaća poduzetnik. (7)

Sukladno ovom sporazumu, treba se podsjetiti da je još 1864. Namjesničko vijeće, pri odobrenju gradskog proračuna Križevaca, preporučilo da se izrada cigle na Gradskoj ciglani prepusti poduzetniku (ciglarskom majstoru). Da je u tom smislu Grad Križevci, kao vlasnik ciglane, stalno tako postupao u praksi i nakon 58 godina može poslužiti izvještaj nadziratelja Gradske ciglane Marka Titla (bivši upravitelj ciglane postavljen 1916.) Gradskom poglavarstvu 20. lipnja 1922. u kojem se govori da je nakon izvrše inventure od poduzetnika ciglarskog majstora Stjepana Antolića, preuzeta sva popisana građevinska cigla.³¹

Kako je već prethodno istaknuto, nastupa razdoblje stagnacije u građevinarstvu, pa time i slabija prodaja opekarskih proizvoda. U pripremi za rad ciglane u sezoni 1927. godine, upravni odbor Gradske ciglane³² raspisuje 31. prosinca 1926. natječaj o davanju koncesije poduzetniku - ciglarskom majstoru. Na natječaj je pristiglo je 28 ponuda. Upravni odbor ciglane 26. siječnja 1927. prihvaća ponudu Franje Rešetara iz Popovače kao najpovoljniju.

Njegova ponuda je bila da će za 125 dinara proizvesti 1.000 komada ciglarskih proizvoda. U okviru te naknade, poduzetnik snosi sve troškove nadnica, osiguranja i prehrane radnika. Ostale ponude kretale su se u rasponu od 150 do 250 dinara za istu količinu proizvoda. Ugovor je

sklopljen sa izabranim poduzetnikom 31. siječnja 1927. godine.

S obzirom na dosta nisku ugovorenu cijenu proizvodnje u odnosu na druge ponude, poduzetnik Rešetar nije mogao pokriti nastale troškove i sve se više zaduživao kod gradskih trgovaca. To ga je dovelo u situaciju da nije mogao isplatiti zarade, pa radnici 7. lipnja 1927. obustavljaju rad i stupaju u štrajk. U tim okolnostima, nalogom upravitelja Gradske ciglane Josipa Golda,³³ ciglana od 7. lipnja 1927. nastavlja proizvodnju ciglarske robe u režiji Poglavarstva. Istovremeno upravitelj J. Gold imenuje nadziratelja ciglane Marka Titla da se brine za tu proizvodnju, kao i za nabavu živežnih namirnica potrebnih ishrani radnika.

U nastaloj krizi, poduzetnik F. Rešetar daje pismenu izjavu upravitelju Josipu Goldu kojom predlaže Gradskom poglavarstvu da ono u njegovo ime vodi proizvodnju, isplaćuje radnike i za njih nabavlja hranu. Pristaje da do konačnog obračuna radi kao radnik - *stampadur*,³⁴ uz mjesečnu plaću od 1.000 dinara. Isto tako, pristaje da se od njegove konačne zaslužbe plati dug trgovcima i zaostatak plaće radnicima. Na taj način odvijalo se poslovanje ciglane sve do kraja mjeseca kolovoza 1927. godine.

Međutim u tom vremenu, dolazi 8. kolovoza 1927. do smjenjivanja gradonačelnika Križevaca Ljubomira Maštrovića³⁵ koji je na toj dužnosti bio

Prehranu za radnike (živežne namirnice) nabavlja poduzetnik. (8) Svaki slučaj štrajka na ciglani, iz bilo kojeg razloga, vlasnik ciglane je dužan obavijestiti obližnje ciglane, s tim da se otpušteni radnici u štrajku ne prime na posao u tim ciglanama. (9) U slučaju da ciglana ima višak radnika, neka obavijesti druge ciglane radi preuzimanja tih radnika, a ne pušti radnike da lutaju u tražnji za radom. (10) Svaka ciglana, odnosno vlasnik, dužna se je učlaniti u Savez industrijalaca u Zagrebu. HDA, GPK, fond 201, kutija 1

31 HDA, GPK, fond 201, kutija 1 Izvještaj nadziratelja Gradske ciglane, Marka Titla.

32 HDA, GPK, fond 201, kut. 2 (nerazvrstano). Dosje sa zapisnicima o slučaju Gradske ciglane 1927.

33 Josip GOLD, (Križevci 1902.- Križevci 1960.), stolarski obrtnik i građevinski poduzetnik (Bolleova škola). HDA, Zagrebačka oblast (dalje: ZO), poslovni iskaz Gradskog poglavarstva Križevci (II.-12-14622/26). Pod brojem 9. od 1.10.1926. upisan J. Gold, kao gospodarsko tehnički nadzornik. Upravitelj Gradske ciglane do smjenjivanja u mjesecu kolovozu 1927. DAB, *Registar Narodnog odbora Kotara Križevci* (dalje: RNOK), red. br. 5. Upisano 20.9.1947. Kotarsko građevinsko poduzeće, direktor Josip Gold. Rješenjem br. 7770/52 od 12.7.1952. poduzeće se briše iz registra i likvidira rješenjem Narodnog odbora Kotara br. 19606/53.

34 Radnik koji uz pomoć kalupa ručno ili stroja formira (štampa) sirovu ciglu.

35 Ljubomir MAŠTROVIĆ (Nin 1893.-Zadar 1962.). Srednjoškolski profesor u Križevcima (1919.-1925). *Radićev Sabor 1927.-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti* (priredila Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1993. Publicist i političar, te oblasni zastupnik. Urednik Mlade Hrvatske (1913.) i Hrvatskog lista u Osijeku. Nakon što je Veliki župan Zagrebačke oblasti raspustio 1927. Gradsko poglavarstvo u Križevcima, preuzima Oblasni odbor HSS-a u Osijeku.

HDA, ZO, kut. 318/141, spis II-12/19186, zapisnik o primopredaji uprave grada 27.2.1926. izabranom gradonačelniku Ljubomiru Maštroviću. Dužnost primio od povjerenika grada Franje Petrovića. Smijenjen s dužnosti gradonačelnika 9.8.1927., ali je opet od 1.10.1928. bi o na toj dužnosti do isteka mandata. GMK, LJ. Maštrović izdavao i uređivao časopis DOM, novine za seljačku politiku, prosvjetu i gospodarstvo u Križevcima. Od tih novina očuvano je godište 1936. (inv. br. 4052 u GMK).

HDA, Savska Banovina, Povjerljivi spis br. 1266/II-1935, kut. 257. Kotarski (sreski) načelnik Križevaca Bogdan Drenovac koji je ujedno bio i predstojnik policije u Križevcima od 23.1.1934. u nadopuni izvješća od 27.2.1935. upućeno Kr. Banskoj upravi - upravno odjeljenja, vezano za pitanje rekonstrukcije Gradskog vijeća u Križevcima, šalje 5.3.1935. opširno pismo istoj banskoj upravi. Prema tom pismu, prethodno Gradsko vijeće bilo je sastavljeno prema intencijama bivšeg narodnog zastupnika Lavoslava Hanžeka, s namjerom da se na taj način potpomogne osnivanje Jugoslavenske nacionalne stranke u Križevcima. Takvo gradsko zastupstvo nije ispunilo očekivanja niti u jednom pravcu. Nacionalna stranka nije uhvatila korijena među građanstvom. Hanžekovi ljudi su samo vršljali u gradskoj upravi i doveli do velikog zaduženja Grada od 800 tisuća dinara, zbog čega je morao

od 28. veljače 1926. Gradonačelnik je smijenjen odredbom Oblasnog Velikog župana Zagrebačke oblasti (*dr. Bogdan Stopar*) od 3. kolovoza 1927. Smjena se temelji na naredbi Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Odjeljenja za Hrvatsku i Slavoniju od 26. srpnja 1927. Tom smjenom raspušteno je i gradsko zastupstvo i imenovan vladin povjerenik za grad Križevci Vladimir Blaževac.

Naređenjem Velikog župana od 8. kolovoza 1927. primopredaja dužnosti između gradonačelnika Maštrovića i imenovanog vladinog povjerenika morala se izvršiti odmah. Budući da je gradonačelnik Maštrović bio na dopustu izvan Križevaca i nepoznatog boravišta, primopredaji je bio nazočan izaslanik Velikog župana Josip Margetić, kr. odsječni savjetnik.

Prema zapisniku, tri ladice pisaćeg stola gradonačelnika su bile zatvorene. Izaslanik Velikog župana Margetić dao je nalog da se te ladice

nasilno otvore. U njima je pronađen *presidijalni* zapisnik sa zaključnim brojem 53/27. koji se sa nerazvrstanim spisima predaje vladinom povjereniku Blaževcu. Zatim se predaje ručna blagajna u koju je iz gradske blagajne gradonačelnik Maštrović primio 3.000 dinara. Prema stanju dnevnika, te priručne blagajne, gradonačelnik je utrošio 1.430 dinara. Ostatak od 1.570 dinara Lj. Maštrović je dužan vratiti ili opravdati računima. Njegove privatne stvari stavljaju se u pohranu do njegovog povratka. Novčane manipulacije ne predaju se vladinom povjereniku, budući da kod Gradskog poglavarstva postoji posebni računarski odsjek i blagajna koji manipuliraju novcem i efektima. Isto tako, poslovi knjigovodstva, pravne struke i ostalih referenata ostaju i dalje uredovati prema rasporedu. U okviru tog postupka, obavljena je *škontraciju* gradske blagajne (usklađenje primitka i izdatka) koja je u suglasju s dnevnikom i sastavljenim škontracijskim operatom. Svi očevidnici i dnevници koje vodi redarstveni odsjek,

biti smijenjen gradonačelnik Milan Margulit. Niti njegov nasljednik (*Rudolf Žagar*) nije pokazao umješnost da je dorastao nastaloj situaciji. U tim okolnostima bivši poslanik HSS-a i bivši gradonačelnik Ljubomir Maštrović u cijelosti je shvatio nastojanje Vlade gosp. B. Jeftića i potpuno se angažirao da se ostvare ciljevi predsjednika Jeftića. Drenovac dalje navodi da je neka kompromisna lista vijećnika između Hanžekovih i Maštrovićevih pristaša potpuno isključena. Uz pismo je priložena lista koju je predložio Lj. Maštrović od 28 imena, za koje on misli da su pogodni za gradske zastupnike. Ovaj slučaj je ponukao bana Konstrečića da uputi pismo 27.3.1935. u kabinet Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu (pov. br. II-1329) i traži mišljenje u ovoj stvari. Ban piše: *rekonstrukcija gradskog vijeća, značila bi smjenu postojećeg vijeća i postavljanje novog sastavljenog od lica koja su poznata kao pristaše profesora Ljubomira Maštrovića. Izbor novog gradskog vijeća od pristaša profesora Lj. Maštrovića imalo bi čisto političko-partijski značaj. To bi bilo uputno samo u slučaju ako se želi Lj. Maštrovića za narodnog poslanika.* Ta njegova politička orijentacija vjerojatno je utjecala da mu je Gradsko poglavarstvo otkazalo, temeljem ugovora, gradski stan s danom 31.5.1935.

Milan Margulit (ljekarnik) smijenjen je s položaja gradonačelnika negdje koncem 1933. Rješenjem Bana Savske Banovine, pov. br. II-741/1934, o izmjeni dosadašnje i postavljanju nove gradske uprave, za gradonačelnika dolazi Rudolf Žagar (trgovac). Iz očuvanih zapisnika gradskog poglavarstva (1934.-38.), može se zaključiti da su novo gradska vijeće i gradonačelnik Žagar, odmah pristupili rješavanju dugova iz prethodnih godina koji su iznosili oko 800 tisuća dinara, budući da je podignuto više tužbi protiv Gradskog poglavarstva. Išlo se na saniranje financijskog stanja uz sudsko posredovanje, kako bi se izbjegao sekvestar nad imovinom gradske općine. U svrhu osiguranja pokrića za vraćanje duga odlučeno je da se Grad učlani u Pučku samosvoju i pomoćnu zadrugu u Križevcima s 400 udjela. U smislu zadrugnih pravila Grad će moći podići zajam od 800 tisuća dinara na rok od 3 - godine, uz 7,8% kamate. Cijela financijska konstrukcija zaduženja i otplate kredita odobrena je od Ministarstva financija u Beogradu. Okružni sud u Bjelovaru 2.5.1934. dozvoljava izvanstečajno poravnanje. Za suca u tom predmetu imenovan je dr. Josip Britvec, sudac Kotarskog suda u Križevcima. Odlučeno je da se kao I. korak, zatraži prinudno poravnanje s vjerovnicima u omjeru 50-100 %. Upraviteljem poravnanja imenovan je gradski vijećnik Slavoljub Koščević. Posao će obaviti bez honorara (*kasnije je ipak tražio honorar - odobreno mu pet tisuća dinara*), dok je za pravnog zastupnika postavljen dr. Hinko Hirschl iz Zagreba, uz pogodbu u rasponu od 5-40 tisuća dinara, zavisno od uspjeha nagodbe. Konačni honorar i naknada troškova za nagodbene poslove iznosio je tom pravnom zastupniku 52.515 dinara, što je odobreno na sjednici 28. 8. 1935.

Iz cijele korespondencije na relaciji Bogdan Drenovac - Banska uprava iz 1935., može se zaključiti da B. Drenovac nije bio naklonjen novom gradonačelniku Žagaru i izabranom gradskom vijeću koje je obavljalo tu dužnost od 2.3.1934. i koji su potvrđeni od Bana Savske Banovine. Moguća rekonstrukcija gradskog vijeća u 1935. prema listi Ljubomira Maštrovića i njegova podrška Vladi B. Jeftića, kako to spominje Drenovac, pala je u vodu porazom Jeftića na izborima 5.5.1935. Općinsko vijeće i predsjednik vijeća (gradonačelnik) Križevaca Rudolf Žagar ostali su na svojim funkcijama od isteka mandata od četiri godine. Nakon R. Žagara za gradonačelnika Križevaca imenovan je dr. Rudolf Gregurek, liječnik i predsjednik mjesnog odbora HSS-a

Vratimo se opet dugovima s kojima se je gradska uprava stalno sučeljavala. Pokušala je na sve moguće načine uravnotežiti svoj proračun koji je bio više-manje u manjku. Na sjednici općinskog vijeća 7.3.1936. raspravljalo se o prijedlogu da se 28 jutara posječene šume u "Kraljevom jarku" pretvori u voćnjak. Pretpostavlja se da bi voćnjak donio općini prihod u kratkom roku. Također je donesen zaključak da se krčevina u "Lipovčici" pretvori u gradski voćni rasadnik. Za to treba tražiti od banske uprave suglasnost za promjenu kulture. Prema planu, u 1937. treba dati iskrciti pet jutara, uz cijenu 1,25 dinara za četvorni hvat. Preostala površina neka se da u besplatni zakup interesentima na tri godine, uz vraćanje potpuno iskrcenog zemljišta. Slično traženje pokrića za dugove odigralo se 20 godina ranije. Tako je skupština gradske općine 21.6.1916. raspisala dražbu za prodaju 2.131 hrastovih stabala u gradskoj šumi "Župetnica" u razdoblju trogodišnje sječe. Od sedam ponuda, najpovoljnija je bila od tvrtke Filip Deutsch i sinovi iz Zagreba u visini 325.290,36 kruna. To je bilo više za 122.319 kruna od početne cijene. Odmah je kupac položio jamčevinu od 25 tisuća kruna u vrijednosnim papirima. Od postignutog novčanog iznosa prodajom hrastova, odlučeno je da se otplati zajam mirovinskoj zakladi Bjelovarsko-križevačke županije od 55 tisuća kruna i 50 tisuća kruna za konto-korentni zajam od Prve hrvatske štedionica u Bjelovaru. Ostatak će ići za pokriće dospjelih tražbina. Pitanje, koliko je to vrijedila za tri godine - s obzirom na rast cijena opeke od 44 na 80 kruna/1000 komada samo u 1916.

kao i očevidnici i dnevnicu gradske blagajne, propisno su zaključeni i potpisani. Time je primo-predaja dovršena.

Problemi Gradske ciglane ubrzo dolaze na dnevni red uređivanja vladinog povjerenika V. Blaževca. Povjerenik odmah prilazi imenovanju odbora, odnosno povjerenstva, radi ispitivanja uzroka koji su poremetili normalni tok proizvodnje na ciglani.³⁶ Sjednica odbora održana je 28. kolovoza 1927. u sastavu: Dragutin Kolarić, predsjednik; članovi: Ivo Neumann, trgovac; Viktor Vukelić, trgovac i Rudolf Žagar, trgovac, uz nazočnost vladinog povjerenika Blaževca. Pred odbor su pozvani računski činovnici Gradskog poglavarstva, vješti trgovačkom knjigovodstva, kao jedini koji poznaju predmet, i to: umirovljeni blagajnik Gabro Zenta, gradski blagajnik Tomo Horvat i protustavnik gradske pisarnice oficijal Franjo Hegedušec. Utvrđeno je da trgovačke knjige koje su osnovane i vode se od 1. siječnja 1923. za ciglanu, uopće nisu vođene u prethodnoj 1926. godini. Isto tako, nije napravljena poslovna bilanca za tu godinu. Također, nema poslovnih knjiženja za prethodne mjesece 1927., tako da je sada nepoznato financijsko stanje ciglane.

Zatim se odbor upustio u ispitivanje razloga zbog kojeg nije vođeno knjigovodstvo ciglane, bilo trgovačkim ili kameralnim načinom. U tu svrhu, ispitan je i gradski knjigovođa Josip Boščak. On navodi: *njega je zadužio gradonačelnik Maštrović da preuzme vođenje knjiga ciglane, budući da je gradski knjigovođa Šime Lulić koji je te knjige vodio do 31. prosinca 1925. umirovljen.. Ja sam izričito upozorio gradonačelnika da ja dovoljno ne poznajem vođenje trgovačkog knjigovodstva. Da isto nisam kadar voditi, ali je gradonačelnik Maštrović ostao pri svojoj odluci. Ipak, kako ne bi došlo do zbrke, bilježio sam poslovne događaje na posebne arke papira.*³⁷

Na sjednici je utvrđeno da je između Poglavarstva i poduzetnika Franje Rešetara 31. siječnja 1927. zaključen ugovor prema uvjetima iz 1925. godine, ali ispuštanjem nekih stavaka. Tako

je ispuštena naknada gradskoj općini ako lom i škart prelaze 5% od ukupne proizvodnje. Isto tako nije od poduzetnika zatraženo jamstvo za dobro ispunjenje ugovora. Odbor konstatira da je tim ugovorom načinjena očigledna šteta gradskoj općini, budući da je proizvodnja ciglane predana poduzetniku bez ikakvog jamstva. Već na prvi pogled se vidi da je ponuda bila nerealne naravi i fiktivna.

Zatim se Odboru daje prikaz realne kalkulacije. Prema toj kalkulaciji najniža naknada za 1.000 kom ciglarskih proizvoda može biti: za štihanje zemlje 9 dinara; prerada zemlje, izrada sirove robe i slaganje u griče 90 dinara; zatim vožnja proizvoda u peć, pečenje i vožnja iz peći 50 dinara ili ukupno 149 dinara. U tu cijenu nije uključena zarada poduzetnika i rizik od nevremena. Ukazuje se da je prihvaćanje ponude od 125 dinara/1000 kom od poduzetnika F. Rešetara nije imalo stvarne podloge. To je nazvano lakomnim postupkom na štetu gradske općine, što je konačno dovelo do štrajka radnika i obustave rada ciglane.³⁸

Naglašava se, iako je to bio vrlo važan događaj u privrednom poduzeću Grada, gradonačelnik Lj. Maštrović nije našao za potrebno da odmah sazove upravni odbor ciglane. Trebao je osobno i neposredno izvidjeti nastalo stanje i zaštititi interes gradske općine. Zabrinjava ih podatak da se upravni odbor ciglane sastao tek 14 dana poslije obustave rada (20.6.) i prihvatio prijedloge poduzetnika Rešetara koje je ovaj dao upravitelju ciglane J. Goldu neposredno nakon pojave štrajka. U tom smislu, odbor ga namješta na mjesto stampadura s traženom mjesečnom plaćom od 1.000 dinara i prehranom. Uz to, upravni odbor ciglane prihvaća da grad preuzme otplatu duga, blizu 30 tisuća dinara, s osnove potraživanja gradskih trgovaca i neisplaćenih zarada radnika i osiguranja, budući da se iz službe poduzetnika taj dug ne može pokriti.

Odbor za ispitivanje nastalog problema na ciglani i vladin povjerenik Vladimir Blaževac

36 HDA, GPK, fond. 201, kut. 2., zapisnik od 16.8.1927. u dosjeu o slučaju Gradske ciglane 1927.

37 HDA, GPK, fond. 201, dosje - zapisnik, str. 1 toč. I. Stanje knjigovodstva, urudž. br. 5723 od 28. 8.1927.

38 Poduzetniku Franji Rešetaru samo za pokriće proizvodnje, bez svoje zarade i rizika od škarta, potrebna naknada trebala bi minimalno iznositi 190 dinara za tisuću/kom proizvoda do dana štrajka. Uz ugovorenu naknadu od 125 dinara, on se nije mogao financijski održati.

zaključuje da je u ovom slučaju postupak upravnog odbora ciglane bio namjeren, kako bi se Gradska ciglana dotukla. Posebno se ističe da je glavni riječ u upravnom odboru Gradske ciglane imao Franjo Petrović, gradski zastupnik. To proizlazi iz činjenice da je on sada upravitelj bivše Grahorove ciglane i ujedno ravnatelj i dioničar Narodne štedionice d.d. Križevci koja je vlasnik te ciglane od 1916. godine. Prema tome on je u interesu svoje ciglane i štedionice radio na štetu ovogradske ciglane kao konkurenta njegovoj ciglani. Smatraju da je članstvo Franje Petrovića u upravnom odboru Gradske ciglane bilo inkompatibilno i bezuvjetno štetno za Gradsku ciglanu. O tom problemu bila je upoznata i viša nadležna vlast (ured Velikog župana Zagrebačke oblasti). Na osnovi svega, Odbor traži da se smijeni sadašnji upravitelj ciglane Josip Gold, jer se pokazao nesposobnim za obavljanje te dužnosti.

U daljnjem postupku, Odbor je izvršio kontrolu Gradske ciglane.³⁹ Utvrđeno je sljedeće: (1) Pregledan je skladišnik i ostale nadzornikove knjige. Ustanovljeno je da prema evidenciji manjka 13.525 kom građevne i 590 kom bunarske cigle. (2) Ciglana zapošljava 20 radnika mjesečara kojima Grad sada daje prehranu. Uposlen je i jedan ložac na akord. (3) S radnicima nije sklopljena nikakva pogodba, već su svi od 7. lipnja 1927. preuzeti na teret gradskog računa. Plaća im je ostala ista koju im je davao i poduzetnik Franjo Rešetar. (4) Utvrđeno je da od 1. siječnja 1927. nije vođena konto knjiga gotove robe, pa se ne može ustanoviti koliko su robe izvezli pojedini kupci i koliko još trebaju. Također se konstatira da od 7. lipnja 1927. nije bilo štete na sirovoj cigli od nevremena. (5) Zapaženo je da je munjovod otrgnut i da visi od polovice dimnjaka, tako da prijeti opasnost od udara groma. (6) Bilježi se podatak o nađenim ceduljama ispisanih od upravitelja Josipa Golda za izdanu ciglarsku robu u

količini od 110 tisuća komada. Za tu isporuku uopće nisu ispostavljene redovite doznake gradskoj blagajni, niti su dotični kupci ciglu platili. Ne zna se gdje taj izdatak proizvoda knjižen. (7) Utvrđuje se da nadziratelj ciglane Marko Titl ne vodi skladišnik o proizvedenoj sirovoj robi, iako ciglana sada radi u vlastitoj režiji. Pored toga, bilježi se da je nemarom uprave ciglane nedavno došlo do rušenja šupe, jer nije zamijenjen truli stup. (8) Nakon ove kontrole, Odbor smatra da vladin povjerenik poduzme sve mjere radi podvrgavanja odgovornosti upravnog odbora Gradske ciglane i gradonačelnika Ljubomira Maštrovića, sukladno § 54. Zakona o ustrojstvu gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji od 26. siječnja 1895. godine.

Slijedom svih utvrđenih činjenica, vladin povjerenik V. Blaževac, na temelju § 48. Zakona o Privrednim poduzećima od 21. svibnja 1895., imenuje senatora Stanka Žagara⁴⁰ za novog honorarnog upravitelja Gradske ciglane. Za obavljanje te dužnosti odredio mu je dodatnu mjesečnu naknadu od 500 dinara, računajući od 1. siječnja 1927. Uz to, određuje da knjigovodstvene zostatke i bilancu za 1926. obavi Šime Lulić, umirovljeni računovođa. Prvi izvještaj Šime Lulića vladinom povjereniku uslijedio je 22. kolovoza 1927. U njemu se daju podaci o bilanci Gradske ciglane za 1926. godinu. Bilanca pokazuje gubitak u visini od 41.600,60 dinara koji se knjiži na račun glavnice Gradske ciglane.

Prema zapisniku od 12. rujna 1927. koji je sastavljenu Gradskom poglavarstvu, u nazočnosti novog upravitelja ciglane senatora Stanka Žagara i nadziratelja ciglane Marka Titla, te bivšega poduzetnika Franje Rešetara, utvrđena je visina njegovih dugova do 7. lipnja 1927. Neisplaćene plaće radnicima iznose 10.302,15 dinara. Dug trgovcu Juliju Neumannu pokazuje svotu od 10.453,20 dinara, a prema trgovcu Alexandru

39 HDA, GPK, fond. 201, kut. 2, dosje, zapisnik, toč. III. Pregled ciglane.

40 Stanislav (Stanko) ŽAGAR (Senj 1890. - Križevci 1967.) Gradski perovoda 1916. (Skupština grada Križevci, 3.3.1916.) U godini 1927. I. senator grada zadužen za gospodarstvo i u vrijeme "krize" Gradske ciglane postavljen od vladinog povjerenika Vladimira Blaževca za honorarnog upravitelja Gradske ciglane. Taj posao je obavljao sve do 1939. DAB, zapisnici sa sjednica Izvršnog odbora NO 1945.-47., kut. 23-24. Nakon dolaska "narodne vlasti" 1945., nije preuzet u službu. Odbijena mu je molba za namještenjem 19.9.1945. Ponovno traži namještenje ili umirovljenja 19.10.1945. godine. NO smatra da nema potrebe da ga se preuzme u službu. Zaduženi su tajnik Branko Šubinski i dr. Ivo Horvatić, pročelnik za veterinarstvo, da to riješe. DAB, Upisnik "R" izvanparničnih predmeta Kotarskog Narodnog suda Križevci do 1948. Pod datumom 29.9.1945., br. 1059, S. Žagar podnosi žalbu zbog oduzetog prava glasa. Kasnije ipak vidimo da se uspio zaposliti u administraciji KNO Križevci, budući da je potpisao zapisnik od 22.9.1949., prilikom prijena poduzeća KRINGRAMAT (ciglana) pod administrativno-operativnu nadležnost Kotarskog NO Križevci, kao referent komunalnih poslova. (DAB, Registar držav. privred. poduzeća - lokalnog značaja Križevci).

Goldschmidtu 1.402,25 dinara. Okružnom uredu za osiguranje radnika ostalo je nepodmireno 2.500 dinara. Svega: 24.657,60 dinara.

Zapisnički su zabilježeni neki razlozi koje je iznio Franjo Rešetar, zbog kojih nije uspio kao poduzetnik. Tako izjavljuje da je morao platiti tri tisuće dinara za placeve na kojima se suši cigla⁴¹ jer nisu bili očišćeni, budući da prethodne 1926. ciglana nije radila (neprodana zaliha iz 1925.) Također, kružna peć koja tijekom 1926. nije paljena, bila je jako vlažna. To je uvjetovalo da je prvi krug pečenja cigle bio vrlo loš, s dosta škarta. Nadalje, da prvi dio ciglarske sezone uobičajeno pada u mjesec travanj i svibanj, kada su dani kraći i vrijeme vlažnije, pa to nosi gubitak. Nadao se da će taj gubitak nadoknaditi u drugom dijelu sezone. U tom očekivanju, u svrhu održanja proizvodnje, zaduživao se na *vjeresiju* kod spomenutih trgovaca. Sav novac dobiven iz gradske blagajne za proizvedenu robu dao je za plaće radnika i kupnju živeža za prehranu radnika. To je potvrdio i nadziratelj ciglane Marko Titl. Pored svih tih problema na koje u kalkulaciji nije računao, povećao se i doprinos za plaćanje Okružnoj blagajni od 60 para za jednu tisuću cigle na čak od 6,50 do 7 dinara za istu količinu proizvedenih ciglarskih proizvoda.

Istog dana iza toga, održana je i sjednica Savjetodavnog odbora Gradskog poglavarstva, pod predsjedanjem vladinog povjerenika Vladimira Blaževca. Nazočni su bili članovi odbora: Viktor Erhatic, Ignac Ferko, Robert Pscherhof i Franjo Rabudić. Od strane Gradske ciglane na sjednici su bili: novi upravitelj senator Stanko Žagar, nadziratelj ciglane Marko Titl i smijenjeni upravitelj Josip Gold.

Vladin povjerenik je Savjetodavnom odboru prikazao stanje na Gradskoj ciglani i mjere koje su poduzete. Izvijestio je odbor da je danas Franjo Rešetar priznao nerealnost svoje ponuda u svojstvu poduzetnika i nemogućnost njenog održanja. U raspravi odbornik Robert Pscherhof izlaže da gradska općina nije po zakonu dužna namiriti dugovanje za koje se nije obvezala. Predlaže da se

isplati radnike, budući da je poduzetnik Rešetar *skrahirao*, a primljeni novac za proizvedenu robu nije upotrijebio za druge svrhe, već za isplatu plaća radnicima. Isto tako, predlaže da gradska općina podmiri potraživanje trgovaca za živežne namirnice. Nadalje, plaćanje doprinosa za osiguranje radnika Okružnom uredu do 7. lipnja 1927. ne treba preuzeti gradska općina, već je to obveze bivšeg poduzetnika. Zatim, vladin povjerenik na temelju § 48. Zakona o privrednim poduzećima određuje da gradska općina isplati: (1) zaostatke radnicima do 7. lipnja 1927. godine, (2) dugove prema trgovcima, i (3) da snosi troškove osiguranja radnika, ali samo od 7. lipnja na dalje. Pored toga, novi upravitelj ciglane senator Stanko Žagar predlaže da se svi zaključci uvjetuju pismenim očitovanjem Franje Rešetara. Tim očitovanjem on se treba odreći svakog potraživanja od *ovogradske* općine. Slijedom tog prijedloga, Franjo Rešetar potpisuje očitovanje. Prihvaća sve predložene uvjete, čime sebe smatra u cijelosti isplaćenim u svojstvu poduzetnika za 1927. godinu.⁴²

Drugi izvještaj vladinom povjereniku Blaževcu, Šime Lulić podnosi 4. studenog 1927. U tom izvještaju, nakon ažuriranja knjigovodstvenih evidencija za prethodne mjesece 1927. godine, iznosi financijske i poslovne podatke za Gradsku ciglanu. Stanje je slijedeće: 1. blagajna ima *preizdatak* za 6.457 dinara, 2. neisplaćeni računa iznose 30.306 dinara, 3. obveza za amortizaciju zgrada prema štedionici za uplatu iznosi 5.000 dinara, 4. vrijednost cigle prodane na *vjeresiju* dostigla je svotu od 214.300 dinara, što je pređuboko zašlo u vrijednost glavnice poduzeća od 455 tisuća dinara (gotovina, zaliha robe, inventar i dužnici). 5. cementnih cijevi ima na zalihu u vrijednosti od 48.510 dinara koje se prodaju kao trgovačka roba. Pečenje cigle još nije završeno, pa se ne zna točna zaliha. Približna procjena je: građevinske cigle 315 tisuća, crijepa 30 tisuća, bunarske cigle 30 tisuća i žljebnjaka 2.150 komada. Smatra da iz navedenih razloga Gradska ciglana neće biti u stanju doprinijeti u gradski proračun planiranih 70 tisuća prihoda za 1927.,

41 U 1927. godini, kada je Franjo Rešetar angažiran za ciglarskog majstora, Gradska ciglana nije imala još izgrađene tzv. keler-nadstrešnice za sušenje cigle. Tako da se je 1927. sirova cigla sušila na otvorenom i pokrivala hasurama, radi zaštite od nevremena.

42 DAZ, GPK, fond 201, kut.2, u dosjeu posebni list očitovanja Franje Rešetara.

što će loše djelovati na *ravnovesje* (ravnoteža prihoda i rashoda) gradske općine.⁴³

Prema nalogu vladinog povjerenika od 12. studenog 1927. razrješuje se umirovljeni knjigovođa Šime Lulić, na vlastitu želju, od daljnjeg vođenja knjigovodstva Gradske ciglane. Istovremeno se to vođenje dopunski povjerava od 1. studenog 1927. Josipu Boščaku, gradskom knjigovođi, uz dodatnu nagradu od 500 dinara mjesečno.⁴⁴

Konačni rezultat te krize u Gradskoj ciglani 1927. na proračun Grada nije moguće provjeriti, budući da u vremenskom razdoblju od 1918. do 1934. nisu sačuvani zapisnici gradskog poglavarstva u kojima je vjerodostojno iskazano izvršenje proračuna za tu godinu.

Vladimir Blaževac obavljao je dužnost vladinog povjerenika do 30. rujna 1928.. To se vidi iz izvještaja velikom županu Zagrebačke oblasti da u prethodna dva tromjesečja 1928. nije bilo pregleda poslovanja grada od viših vlasti. Za treće tromjesečje takav izvještaj je 12. listopada 1928. potpisao za gradonačelnika Ljubomira Maštrovića senator Stanko Žagar, kao njegov zamjenik. Gradonačelnik Križevaca poslije LJ. Maštrovića u razdoblju od 1929.-1932. bio je Dragutin Kolarić kojeg je 1933. naslijedio Milan Margulit.

Opisanom krizom Gradske ciglane u 1927. završava se dokumentirana epizoda koja je obilježila poslovanje te ciglane u drugoj polovici 20-tih godina 20. stoljeća. Tek od 1934.⁴⁵ može se opet na osnovi raspoloživih zapisnika pratiti poslovanje Gradske ciglane.

Na prvoj redovitoj sjednici Gradskog zastupstva 2. ožujka 1934. novoimenovani gradonačelnik Rudolf Žagar koji je naslijedio smijenjenog prethodnika Milana Margulita, uvodno je naglasio da val ekonomske krize nije mimoišao niti naš grad. Predlaže da kao prvo treba proračun gradske općine sniziti do granice mogućnosti. Drugo, izvršiti sanaciju gradskih dugova, bilo dugoročnim

zajmom ili s vjerovnicima učiniti plan otplate. I treće, provesti reviziju štatuta gradskih činovnika i službenika u duhu današnjeg doba, kako su to učinili i drugi gradovi.⁴⁶

U nastavku sjednice, pod točkom 4. dnevnog reda usvojena odluka da se u ovoj godini privremeno obustavi djelovanje Gradske ciglane, a zalihu cigle što bolje unovčiti. Pod točkom 11. usvojen je prijedlog Štedionice Savske banovine o konvertiranju ranijih zajmova općini. I to, 300 tisuća dinara za Apatovačku kiselicu i 700 tisuća dinara za Gradsku ciglanu. Uvjeti tog konvertiranja nisu u zapisniku navedeni. Nadalje, pod točkom 17. imenovan je novi Upravni odbor Gradske ciglane u sastavu: Dragutin Samobor, predsjednik i članovi Viktor Erhatic, Šimun Horvat i Mijo Turonja.

Na IV. redovnoj sjednici Gradskog zastupstva 15. lipnja 1934. raspravljano je o žalbi Marka Titla, nadziratelja ciglane (toč. 31.) kojemu je Upravni odbor ciglane 28. ožujka 1934. dao otkaz zbog bolesti. Žalio se da je radio 18 godina i traži da mu se uz mirovinu odobri i otpremnina u visini tromjesečne plaće. To se na prijedlog gospodarsko-građevnog i političko-pravnog odbora usvaja, s tim da mu se od preplaćenog iznosa usteže jedna tisuća dinara mjesečno (1/3 od mirovine).

Druga izvanredne sjednice Gradskog vijeća na dan 11. listopada 1934. održana je povodom atentata na kralja Aleksandra, uz zakletvu kraljeviću Petru II.⁴⁷ Sjednica je održana prema novom Zakonu o gradskim općinama (stupio na snagu 23. rujna 1934.), prema kojem Grad sada može umjesto 24 imati 27 vijećnika. Prema novom zakonu sužen je djelokrug poslova općine i mnogi su od tih poslova potpali pod nadležnost kotarskog (sreskog) načelnika. Gradonačelnik postaje sada predsjednik gradske općine. Prema § 148. Zakona, gradsko vijeće može za potpredsjednika ustanoviti stalnu nadležnost. Odlučuje se da za to nema potrebe. Zamjenik predsjednika gradske

43 DAZ, GPK, fond 201, kut.2., u dosjeu - izvještaj urudžbiran pod br. 7439.

44 DAZ, GPK, fond 201 kut.2., nalog od 12 9. 1927. u dosjeu. Iz naloga proizlazi da je Šime Lulić nastavio voditi knjigovodstvo za ciglanu i poslije 31 5.1927. sve do 31.10. iste godine, od kada to nastavlja Josip Boščak.

45 GMK, zapisnici GPK za razdoblje 1934.-38.

46 GMK, zapisnici GPK, prva redovita sjednica zastupstva Sl. i kr. grada 2.3.1934. u grad. vijećnici. Nazočna 24 zastupnika.

47 Na II. izvanrednoj sjednici 11.10.1934., sada Gradske općine, pod toč. 1. povodom atentata na kralja Aleksandra u Marseille-u, posmrtni govor održao je vijećnik Dane Šmičiklas, direktor gimnazije, veličajući ubijenog kralja i njegove zasluge za jugoslavenski narod.

općine i dalje ostaje u gradskom poglavarstvu I. gradski senator Stanko Žagar - zadužen za gospodarstvo, dok II. gradski senator Ivo Brodarić ostaje zadužen za upravu.⁴⁸ Budžetska godina počinje s prvi travnja tekuće godine i završava 31. ožujka slijedeće godine. Zatraženo je da država snosi jednu trećinu troškova za održavanje policije.

U nastavku te izvanredne sjednice, u točki 114., predloženo je osiguranje zgrada i opreme ciglane. Osigurava se kružna peć na 500 tisuća, stambena zgrada na 40 tisuća, stara šupa 30 tisuća, bravarska radionica 10 tisuća, ramice drvene za sušenje crijepa 40 tisuća, namještaj i ostali inventar 40 tisuća dinara. Tvornička zgrada, parni kotao i kotlovnica, te tvornički uređaji i drveni most već su ranije osigurani.

Posebno je bila burna sjednica Gradskog vijeća 11. ožujka 1935. prilikom rasprave o proračunu Gradske ciglane za tu godinu (toč. 235.) Prema prijedlogu koji je iznio računski revident Stjepan Kurpes, predviđen je prihod ciglane od prodaje ciglarskih proizvoda u iznosu od 400 tisuća dinara. Za otplatu starih dugova potrebno je 200 tisuća, za kamate još 20 tisuća dinara. Ukupni materijalni rashodi ciglane iznosili bi preko 598 tisuća dinara.

Gradski vijećnik Dragutin Samobor, kao predsjednik upravnog odbora ciglane, traži da upravljanje Gradskom ciglanom preuzme osobno predsjednik općine Rudolf Žagar ili da mu se snizi plaća od 12 tisuća na šest tisuća dinara, ako to ne prihvati. Prigovara da je postojeći honorarni upravitelj ciglane, senator Stanko Žagar, svojom krivnjom ili ne krivnjom doveo da gradska općina o ovom času snosi dugove za investicije u ciglanu od jedan milijun dinara. Gradonačelnik, odnosno predsjednik općine ističe da on nije osposobljen za vođenje ciglane. Tvrdi da nema krivice na senatoru Stanku Žagaru za ono što ga se optužuje. Zatim, Dragutin Samobor priznaje da je senator

Žagar možda sve poduzeo za uspjeh Gradske ciglane, ali je poznato da je on *peh-fogl* čovjek. Vijećnik Stjepan Vitković izjavljuje da kriza građevinske djelatnosti nije mogla uplivati na uspjeh Gradske ciglane, već da su cijene ciglarskih proizvoda previsoke. Predlaže da se uprava ciglane povjeri nekome drugome. Predsjednik Žagar stavlja na glasovanje prijedlog da se uprava ciglane i dalje zadrži u rukama senatora Stanka Žagara, uz mjesečni honorar od 500 dinara. Za prijedlog glasuje 17 vijećnika s dva glasa protiv.

Na VIII. redovitoj sjednici gradskog vijeća 28. kolovoza 1935. u okviru točke 242. dnevnog reda, bilo je pitanje odgovornosti bivšeg gradonačelnika Milana Margulita. On je neovlašteno, za vrijeme svog uredovanja 1933. godine, s firmom ing. Mirka Fijembera iz Zagreba zaključio prodaju cigle iz Gradske ciglane ispod proizvodnih troškova. Kupac je ciglu jednim dijelom platio novcem, a 51.870 dinara uložnicama I. Hrvatske Štedionice na temelju sudske nagodbe, čime je gradska općina pretrpjela štetu. Milan Margulit nije bio ovlašten na sklapanje takve pogodbe, jer se zna da je upravni odbor ciglane, na sjednici 2. prosinca 1932. propisao točno sve uvjete kupoprodaje cigle.

Pored neovlašteno nabavljene vatrogasne opreme, M. Margulit je nabavio od tvrtke Jugoslavensko Siemens d.d. dvije centrifugalne pumpe s motorima, za ukupan iznos od 61.405,62 dinara. Prilikom nabave plaćeno je 12 tisuća dinara. Ostatak duga bio je pokriven davanjem gruntnog osiguranja. Ta nabava je bila nepotrebna za ciglanu. Poravnanjem duga s vjerovnikom treba još platiti 48.752 dinara. Gospodarsko-građevni i političko-pravni odbori predlažu odobrenje plaćanja duga, radi opasnosti da firma Siemens zatraži stečaj nad gradskom općinom.

Na sjednici je iznesen slučaj nabave najskupljeg ulja za mazanje koje se uopće nije moglo

48 Ivo BRODARIĆ (Lešće na Dobri-Vrbovsko 1889. - Zagreb 1962.) U zapisnicima GPK 1934.-38. pojavljuje se prvi put kao senator 22.5.1934. na izvanrednoj sjednici gradskog zastupstva u svojstvu zapisničara-bilježnika. Na IX. redovitoj sjednici 23.1.1936. predloženo je unapređenje I. Brodarića, II. senatora, sada činovnika IV. položajne grupe, iz 2. stupnja u 1. stupanj iste grupe, uz obrazloženje da je senator vršio tešku dužnost šefa gradske policije. Tome se je protivio zastupnik Dragutin Samobor (1892-1957.) Samobor je bio prvi predsjednik Zanatsko-kreditne i štedne zadruge, predsjednik udruženja obrtnika, predsjednik upravnog odbora Gradske ciglane, vijećnik u Gradskom vijeću. Tajnim glasovanjem bilo je 17 glasova za unapređenje i šest protiv. Dolaskom "narodne vlasti" 1945. zadržan je u službi NOO grada, ali već na sjednici 19.7.1945. pročelnik za upravu Dragutin Hajzler, koji je zamijenio 12.7.1945. svog prethodnika Zdenka Vitkovića, predložio umirovljenje I. Brodarića, uz napomenu: *nije ekspeditivan i objektivno ne zadovoljava na svom radnom mjestu!*

upotrijebiti na ciglani. I kod nabave nafte za pogon plaćena je skuplja cijena nego što je bilo potrebno. Gradska općina je imala ugovorenu pogodnu cijenu. Prema izjavi direktora Schell-a povišenja cijene je posljedica provizije koju je tražio gradonačelnik M. Margulit. Pretpostavlja se da je i od drugih trgovaca pri nabavi tražio proviziju. Nadalje, izneseno je da je isti gradonačelnik primao za neposredni nadzor ciglane naknadu od 50 dinara za svaki dolazak. Na temelju toga, mjesečno mu je isplaćivano i do 1.200 dinara, premda je poslovođa ciglane, kao svjedok, iskazao da je gradonačelnik na ciglanu vrlo rijetko dolazio. To je bilo pet ili šest puta mjesečno. Pored toga, iznesen je podatak da je bivši gradonačelnik M. Margulit toliko opteretio gradsku blagajnu putnim računima da je u četiri mjeseca bilo samo pet dana bez putnog računa i dnevnica. Pored tih djela, stavlja mu se na teret i narudžba 60 vagona ugljena, za čije plaćanje nije bilo novaca u gradskoj blagajni, niti mjesta za smještaj tolike količine ugljena na ciglani koji je stajanjem izgubio na kvaliteti. Zbog toga su plaćeni veliki troškovi ležarine za vagone i kamate. Zaključeno je da sva ta djela predstavljaju tešku materijalnu štetu za gradsku općinu. To sve može uzrokovati demoralizaciju svih osoba kojima je povjerena uprava i rukovanje gradskom imovinom.

Vezano za ta djela, vijećnik Dragutin Samobor predlaže podnošenje kaznene prijave i traženje naknade štete od bivšeg gradonačelnika M. Margulita. U tu svrhu, predlaže se da se pribave spisi o vođenoj istrazi od Kr. Banske uprave protiv bivšeg gradonačelnika. Na to, senator Stanko Žagar izvješćuje da je Gradsko poglavarstvo odmah od banske uprave zatražilo odnosne spise o istrazi. Dobili smo rješenje da te spise ne mogu priposlati jer da su izgubljeni. Čim ih pronađu dostavit će ih poglavarstvu. Za podnošenje prijave glasovalo je 14 vijećnika, a šest protiv, među kojima i gradski predsjednik R. Žagar.

U daljnjem tijeku sjednice (toč. 294.) senator Stanko Žagar, kao upravitelj ciglane, podnosi izvješće. Iznosi: upravni odbor ciglane za proizvodnju ciglarske robe za 1935. sklopio ugovor 6. svibnja ove godine s ciglarskim majstorom Šimunom Vidačekom. U ovogodišnjoj kampanji pro-

izvodi se građevna i bunarska cigla, biber crijep i crijep stranfalc, te prešani crijep, kao i žljebnjaci. Za proizvodnju i sušenje crijepa bilo je neophodno izgraditi šupu-sušaru. Raspisan je natječaj za sve radove i šupa je od najpovoljnijeg izvađača podignuta. Ranijih godina ciglana je ugljen nabavljala od Trbovljanskog ugljenokopa, zatim od "Mirne" d.d. Zagreb i ugljenokopa Lepavina. Ove godine ugljen se nabavlja od ugljenokopa Donjara, Sv. Helena i Carevdar. Cijena se kreće između 8 i 11 dinara/100 kg, zavisno od granulata, franko ciglana. Ugljen je za 1935. plaćen. Ulje i naftu nabavljamo od Standard Oil comp. preko trgovačke tvrtke Berkeš i Pollak Križevci. Od siječnja do konca kolovoza 1935. ciglana je prodala ciglene robe za gotovinu u iznosu od 110.166,40 dinara. Na kredit je prodano za 119.336,15 dinara. Ili ukupno za 229.503,15 dinara, dok je za ovu godinu planirana prodaja za 400.000 dinara.

Zatim, predsjednik upravnog odbora Gradske ciglane Dragutin Samobor iznosi da je odbor u početku godine uzeo majstora-ciglara Franju Novosela i dva njegova sina koji su počeli pripreme za buduću kampanju. Jedan od sinova se posvađao s nadzirateljem ciglane (nije upisano njegovo ime). Upravitelj ciglane senator S. Žagar nastojao je izgladiti spor, ali je drugi dan majstor F. Novosel bez najave i otkaza napustio Gradsku ciglanu. Uzeti majstor Šimun Vidaček, prema iskazu predsjednika upravnog odbora ciglane Samobora, nije valjan i on se uči na račun gradske općine. Zbog silovitosti nadglednika, ciglana je izgubila valjanog majstora Franju Novosela. Radi toga, on podnosi ostavku i istupa iz upravnog odbora ciglane.

Na sjednici je razmatran prigovor Barbare Gregec, kao kupca cigle za 100 tisuća dinara. Budući da ciglana nije imala u toj vrijednosti samo suhe cigle, uzela je i ciglu iz prošle godine koja je cijele zime bila na otvorenom u tzv. *što-sevima* od 250 komada. Tu je ciglu pregledala prije kupnje zajedno s Franjom Brumenom, stoga se njen prigovor na vlažnost cigle ne može uvažiti.

U godini 1936., prva zapisnička bilješka vezano za ciglanu odnosi se na IX. redovnu sjed-

nicu općinskog vijeća, održana 23. siječnja. Pod toč. 318. dnev. reda, odvjetnik dr. Vladimir Crnčić koji zastupa gradsku općinu daje obavijest da se ne ide na podizanje tužbe protiv bivšeg gradonačelnika Milana Margulita, jer nema dokaza za kazneni progon radi malverzacije. Vijećnik Stjepan Šimica traži da se opet zatraži od Kr. Banske uprave istražni spis na temelju kojeg je smijenjen, kao gradonačelnik. Vijećnik Đuro Jakopović prigovara zašto se tako dugo čekalo od saznanja za zlouporabu. Budući da se približava trogodišnji rok, a time i zastara, svi slučajevi zloupotrebe su dokazivi, jer se u prvom redu radi o gradskim činovnicima kao svjedocima. S obzirom na to da su mnogi vijećnici napustili sjednicu, na kraju nije bilo kvoruma i zaključak o tom predmetu nije izglasan.

Na XI. sjednici općinskog vijeća 20. ožujka prigodom rasprave o proračunu za 1936/37. (proračune općina odobravalu je Ministarstvo financija u Beogradu), u dijelu koji se odnosi na Gradsku ciglanu (toč. 360.), došlo je opet do duela i međusobnog optuživanja o odgovornosti za ciglanu između vijećnika Dragutina Samobora, kao predsjednika Gospodarsko-građevnog odbora općine i ujedno predsjednika upravnog odbora Gradske ciglane u ostavci i Stanka Žagara, I. senatora, zaduženog za gospodarstvo i honorarnog upravitelja Gradske ciglane. Zbog stalnog negativnog poslovanja ciglane, D. Samobor predlaže da se ova proda ili da u zakup. Tome se usprotivio vijećnik Zvonko Ranogajec, navodeći da bi sada kada je ciglana nekako izašla iz privredne krize bilo šteta riješiti se ciglane, dodajući da se gospodarska situacija ipak popravlja, a time dolaze i bolji dani za građevinsku djelatnost. U daljnjem tijeku 1936. godine, prema zapisnicima, nije bilo više rasprave o Gradskoj ciglani. Međutim, za ciglarskog majstora - koncesionara na Gradskoj ciglani od 12. veljače 1936. angažiran je Mirko Đuričić.⁴⁹ U tom svojstvu ostao je sve do završetka rata 1945. Nakon ispostave socijalističkog poduzeća ostao je i dalje zaposlen u ciglani, do umirovljenja.

U 1937. godini, na XIII. redovnoj sjednici općinskog vijeća Križevci, održanoj 5. ožujka, pod toč. 388. dnev. reda, proračunom za 1937/38. planiran je za Gradsku ciglanu prihod u visini od 674.000 dinara, a materijalni rashod od 469.800 dinara. Za tu godinu u zapisnicima sa sjednica općinskog vijeća nema više nikakvih podataka o poslovanju Gradske ciglane.

Isto tako za 1938. godinu, prema zapisniku s održane sjednice 31. ožujka, u okviru toč. 472. dnev. reda, usvojen je plan prihoda Gradske ciglane u iznosu od 724.000 dinara i materijalnih rashoda na razini iz prethodne godine u visini od 469.800 dinara. Nadalje je predviđeno da se od zajma u iznosu od tri milijuna dinara (18 stavaka) za munjaru i Gradsku ciglanu izdvoji 473 tisuće dinara za otplatu ranijih dugova za ulaganja u opremu. Godine 1940. ciglana je registrirana kao Gradska tvornica opeke i crijepa.⁵⁰

Pod novim nazivom ciglana je nastavila proizvodnju i za vrijeme NDH. Godine 1941. izgrađena je zgrada s novom kružnom peći, sjeverno od stare peći i tvorničkog dimnjaka. Pored toga, produžena je i visina dimnjaka. Iznad nove peći, a ispod krova, ugrađena je sušara za crijep, te nabavljena pužna preša. U 1944. ciglana je elektrificirana.

Autor ovog članka sjeća se da je Gradsko poglavarstvo u kasnu jesen 1943., zbog pomanjkanja radne snage, uvelo obvezu da svako seljačko gospodarstvo iz prigradskih sela: Veliki i Mali Potočec, Majurec, Prikraj, Sv. Martin, Donja i Gornja Brckovčina, Slavički i Heruci, Podgajec, Erdovec i Dijankovec, koje raspolaže s radnom snagom (muškarci koji nisu vojni obveznici u starosti 40-55 godina), mora iskopati tankim štihom 10 kubika zemlje na gliništu Gradske ciglane, za proizvodnju u 1944. godini kao četrnaestogodišnjak pomagao sam ocu Stjepanu u tom štihanju. Popis obveznika obavili su seoske stariješine tih prigradskih sela.

Odmah nakon završetka II. svjetskog rata, na sjednici Izvršnog odbora NOO općine Križevci,

49 Mirko ĐURIČIĆ (Imbro GJURIČIĆ, Cirkvena 1897.- Križevci 1975). Ciglarski majstor, došao u Gradsku ciglanu Križevci 12.2.1936. iz ciglane Jakoba Rechitzera u Sv. Ivana Žabno. Ostao zaposlen sve do umirovljenja.
50 Monografija tvrtke RADNIK, str. 114.

održane 22. svibnja 1945., pod toč. 19. dnev. reda, pročelnik za obrt i industriju Dragutin Fijember traži uputu glede radništva na ciglani. Zaključeno je da se spis s popisom radnika tog gradskog poduzeća pošalje Okružnom NOO u Bjelovaru radi povojničenja radnika. Također isti pročelnik, na sjednici 28. svibnja 1945. traži 50 litara vina za radništvo ciglane.

Sve to ukazuje da je od mjeseca svibnja 1945. ciglana nastavila s radom pod upravom Narodno oslobodilačkog odbora grada koji od 1. kolovoza 1945. mijenja naziv u Gradski narodni odbor. Na mjestu upravitelja odnosno sada direktora ciglane i dalje je ostao Branimir Detoni,⁵¹ pa je u tom smislu dao ovjeriti svoj potpis kod Kotarskog suda 19. rujna 1945., pod br. 992. Te godine je ciglana proizvela tri milijuna opeke i crijepa i zapošljavala je 150 radnika.

Nakon smjene Radoslava Vejna s dužnosti predsjednika Gradskog narodnog odbora 31. prosinca 1945., vršilac dužnosti predsjednika GNO pročelnik Dragutin Fijember, na sjednici Odbora 23. siječnja 1946. pod toč. 1. predlaže da se za potrebe gliništa ciglane preuzme zemljište Jelke Jagatić-Petrinec u površini od 1.186 čhv. i zemljište Valerije Bajer od 1.172 čhv. U zamjenu da im se nadoknadi odgovarajuće zemljište na drugom mjestu u veličini 1.600 čhv. svakome. Uz to, kao nagrada daje im se još i 1.000 kom crijepa. Na istoj sjednici, pod toč. 7. bio je zahtjev ciglane za podmirenjem računa za ciglu u iznosu od 13.402 dinara. Cigla je utrošena za popravak Doma kulture (prethodno Hrvatski dom). Pored toga, ciglana traži da GNO prisili Andriju Gonana na platež 7.119 dinara za odvezenu ciglu, s prijedlogom da se cigla zaplijeni u slučaju da ne plati.

U statusu gradskog poduzeća, ciglana je poslovala sve do 1. listopada 1946., kada je podnesena prijava za registraciju u svojstvu državnog poduzeća koju je potpisao direktor B. Detoni. Sada je osnivač Okružni Narodni odbor obrta i industrije Bjelovar. Poduzeće zadržava staro ime Gradska tvornica crijepa i opeke. Registrirano je 20. veljače 1947. Od 23. ožujka 1947. v.d. direktor je Ante Anić.

Danom 31. prosinca 1947. poduzeće se prenosi pod Administrativno-operativno rukovodstvo Kotarskog Narodnog odbora Križevci, sa svim osnovnim i obrtnim sredstvima, te fondovima. Prema bruto bilanci za 1947. poduzeća je ostvarilo gubitak u iznosu od 239.978,82 dinara. Službeni prijenos je zapisnički utvrđen tek 22. rujna 1948. Zapisnik su potpisali: za Glavnu direkciju građevne industrije dr. Zapalorto, a za Kotarski NO referent komunalnih poslova Stanko Žagar. S istim danom, uslijedila je prijava za novu registraciju pod skraćenim imenom *KRINGRAMAT* (Križevačka industrija građevnog materijala) s podružnicama: ciglana Rovišće⁵² i Gušcerovec, kamenolomom Vratno i vapnarom Vratno. Poduzeće je 23. rujna 1948. upisano pod novim nazivom u registar državnih poduzeća Kotara Križevci. Direktorom je imenovan Milan Bratić koji je tu dužnost obavljao do 13. srpnja 1950. U toj godini, izgrađena je keler-sušara i nabavljena cijela proizvodna linija s vakuum prešom promjera 300 mm.

Iza njega, za direktora od 13. srpnja do 13. listopada 1950. dolazi Dragutin Keleković, a iza njega kratko vrijeme do 27. listopada iste godine Tomo Ferenčina. Od toga datuma, direktor cigla-

51 Branislav DETONI (Križevci 1901. - Zagreb 1970.). Na sjednici Općinskog vijeća 11.10.1934. na raspisani natječaj, primljen jednoglasno B. Detoni, na upražnjeno mjesto II. blagajničkog činovnika, kao kontraktualni blagajnički činovnik. Smatra ga se blagajničkim činovnikom u privremenom svojstvu u vremenu od tri godine, nakon čega može postići stalnost ako zadovolji u poslu. Prije toga, B. Detoni je već bio od 1.5.1932. kontaktualni činovnik na statiranom mjestu, pa je molbom tražio od Općinskog vijeća 23.1.1936. da mu se u mirovinski staž računa vrijeme od navršanih 32 godine, šest mjeseci i 14 dana života. Molba je prihvaćena s 13 glasova za i 10 protiv. Od 1939. do 29.1.1947. upravitelj je gradske ciglane odnosno Gradske tvornice crijepa i opeke Križevci. U tom smislu, ovjerio u Kotarskom narodnom sudu potpis 19.9.1945. pod br. 992. DAB, *Registar NO Kotara Križevci 1946.-1954.* Nakon odlaska iz Križevaca bio je novinar u "Vjesniku." *Branimir Detoni - umjesto drame lakrdija, Potkalničke varijacije*, Knjižnica Matice Hrvatske Križevci 2005.

52 Vlasnik ciglane u Rovišću bio je Mirko Pavlečić (Prgomelj 1888.) koji je posjedovao još ciglane u Prgomelju i Bjelovaru. Najprije je Vojni sud X. vojne oblasti Zagrebačke, vijeće kod Bjelovarske komande područja, na prijedlog Gradskog NOO Bjelovar, upravni odjel br. 112 od 10.5.1945. donijelo rješenje kojim se M. Pavlečić, rodom iz Prgomelja, Općina Gudovac proglašava narodnim neprijateljem, uz konfiskaciju cjelokupne imovine. Optužen da je kao član ustaškog pokreta bio saučesnik u klanju Srba u Gudovcu (za NDH načelnik općine -), s obrazloženjem da je par dana prije pokolja pripremio vapno za polijevanje poklanih. Zatim ga je isti vojni sud Bjelovarske komande 8.7. 1945. osudio u Ime Naroda na smrt strijeljanjem i na konfiskaciju cjelokupne imovine. Izvršenje presude je nepoznato - Popis konfiscirane imovine u ciglani Rovišće obavio je Kotarski sud Križevci 11.2.1947. (R 77/47). Procijenjena vrijednost nekretnine i pokretnine utvrđena u iznosu od 508.900 dinara.

ne je Vlado Karaba, koji na to dužnosti ostaje sve do 8. ožujka 1954. Poslije tog datuma, direktorom je imenovan Slavko Razum,⁵³ a njegovim zamjenikom Mirko Đuričić, tehnički voditelj ciglane. Iza S. Razuma, od 1. lipnja 1962. direktorsku dužnost obavlja Stjepan Dugac.⁵⁴ Za njegova mandata srušena je stara kružna peć izgrađena 1910. Ciglana 1965. mijenja naziv u KALNIČANKA. U godini 1974. slijedi plinifikacija ciglane, a 1975. pripojena je Građevinskom poduzeću RADNIK Križevci. Te godine u sklopu udruženog poduzeća izgrađena je sušara, a 1988. nova tunelska peć. U razdoblju modernizacije ciglane, srušena je stara zgrada s kružnom peći izgrađena 1941., kao i tvornički dimnjak podignut 1910. godine.

To je danas moderna ciglana s proizvodnjom različitih dimenzija blokova za zidanje, ispunja za fert gredice i elemente za te gredice. Glinište na sadašnjoj lokaciji ciglane je iscrpljeno do 1985. bez mogućnosti širenja. Tako da se od tog vremena, sirovina za proizvodnju dovozi iz gliništa nekadašnje ciglane (Santo) u Gušćerovcu (8 km). Od proizvodnje crijepa (biber) već se ranije odušlo. Nažalost posljednjih godina proizvodnja ciglane se smanjuje. Uzrok tome je sve manja potražnja za ciglarskim proizvodima i to zbog sve veće upotrebe gotovih cementnih blokova, elemenata porobetona i metalnih konstrukcija pri izgradnji industrijskih, trgovačkih i velikih stambenih građevina. Tako da se upotreba opekarskih proizvoda danas sve više svodi samo na gradnju obiteljskih kuća.

Na kraju ovog prikaza o postojanju i radu Gradske ciglane u Križevcima, treba nešto reći i o radnoj snazi koja je godinama radila na toj ciglani. U zapisnicima gradske uprave Križevci, kao vlasnika ciglane do 1945. nema ništa o radnicima i njihovom socijalnom porijeklu i mjestu

odakle dolaze. Budući da su ciglarski majstori, prema ugovoru, kao koncesionari bili u obvezi prijavljivati radnike Okružnom uredu, oni su vjerojatno tu dokumentaciju zadržali za sebe i ona nije nigdje arhivirana.

Arhivska građa Okružnog ureda Zagreb, koji je osnovan na temelju Zakona o osiguranju radnika u Kraljevini SHS od 30. svibnja 1922. i imao je 24 okružna ureda, nije sređena. Jedan dio nalazi se U Državnom arhivu Zagreb, Opatička 29, dok su drugi dijelovi razbacani po drugim institucijama. Tako da se ona nije mogla koristiti u istraživanju za predmetnu svrhu. Do 11. travnja 1931. Križevci su bili u nadležnosti Okružnog ureda u Bjelovaru, u statusu povjereništva. Odlukom Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja Okružni ured u Bjelovaru je ukinut i Križevci ulaze u nadležnost Okružnog ureda u Zagrebu.⁵⁵ Arhiv u Bjelovaru, također, ne raspolaže nikakvom dokumentacijom za tu svrhu.

Ipak u tom pogledu, iako parcijalno, za kretanje radne snage na ciglani može poslužiti za ilustraciju popis i evidencija radnika iz matičnih knjiga radnika križevačke ciglane koje su vođene od 1948. do 1965. godine.⁵⁶ Prva matična knjiga ima neprekinuti niz upisanih radnika sve do 1949. koja s radnicima iz nacionaliziranih ciglana u Gušćerovcu i Rovišću završava s red. brojem 271. U sljedećim matičnim knjigama ponavljao se upis radnika, kako stalnih tako i sezonskih, za svaku sezonu posebno.

Prema tim evidencijama najveći broj radnika dolazio je iz sjeverozapadnih krajeva Hrvatske. Pretežito iz okolice Varaždina, Novog Marofa (selo Jelenščak - 33 radnika u sezoni 1949.), Krapine, Pregrade i okolice Križevaca (Novi Đurđić), dok iz južnih krajeva, tu i tamo po neki pojedinac. Kasnije, sve je više radnika dolazilo iz okolice Križevaca. Bilo je i dosta žena radnica.

53 Slavko RAZUM (Gornji Tkalec 1918.- Koprivnica 1983.), od 1948. delegat u konfisciranoj ciglani (Santo) u Gušćerovcu postavljen dekretom Predsjedništva Vlade. Školuje se i postaje VKV radnik u ciglarstvu. Direktor je KRINGRAMATA od 1954. do 1962. Nakon toga je tehnički rukovodilac, a od 1975. šef pogona ciglane u sastavu RADNIKA sve do umirovljenja 1980. (*Arhiv tvrtke RADNIK, zapis Vesne Mrnjavčić, Križevci*, 6. 6. 1995.).

54 Stjepan DUGAC (Žunci 1925. - Koprivnica 2004.), nakon demobilizacije iz JA, aktivist i činovnik NO kotara Križevi i općine na raznim poslovima. Postupno se školuje do VSS ekonomskog smjera. Od 1962. do 1975. direktor ciglane pod novim nazivom KALNIČANKA. Nakon spajanja s tvrtkom RADNIK, prelazi u Zagrebačku banku Križevci za analitičara. Na tom mjestu ostaje do umirovljenja 1987.

55 *Nezavisnost*, br. 14 od 11.4.1931. Ured se u Bjelovaru s danom 30.9.1931. ukida. Križevci ulaze pod nadležnost Okružnog ureda Zagreb.

56 Arhiv tvrtke RADNIK. Matične knjige radnika ciglane 1948.-1965.

Godine 1949. bilo ih je u sezoni zaposleno 26. Zanimljivo je da su se mnogi radnici iz drugih krajeva koji su radili na ciglani prije II. svjetskog rata, za vrijeme rata, i poslije rata, nastanili i stacionirali u blizini sela Đurđić, pa je nastalo novo naselje nazvano Novi Đurđić (oko 4 km). U navedenim matičnim knjigama upisano je 32 radnika iz tog sela. Prema popisu iz 2001. Novi Đurđić imao je 48 domaćinstava s 149 stanovnika.⁵⁷

Prema godinama dolaska na rad u ciglanu do 1949., upisan je samo jedan radnik koji je došao još 20. rujna 1921. (Mijo Tkalec iz Čakovca, red broj 93. rođ. 1897.) Iz razdoblja prije II. svjetskog rata, zabilježen je još jedan zaposlenik od 12. veljače 1936. To već prije spomenuti Mirko Đuričić, ciglarski majstor (1897.). Iz ratnog razdoblja upisan po jedan radnik iz 1942. i 1943., te dva iz 1945. Interesantno da za 1946. nema upisanog niti jednog novog radnika koji je primljen na rad, iako je ciglana bila u proizvodnji. Od novodošlih radnika za 1947. evidentirano je 47 radnika, za 1948. to je 32 radnika i za 1949. evidentirano je 24 radnika. Većina radnika radila je sezonski, tako da je preko zime ostao vrlo mali broj stalno zaposlenih.

Matične knjige radnika od 1950. do 1965. vođene su na način da su upisivani samo novo pridošli radnici, dok je brisanje za otišle dosta nesređeno. Vidimo da u 1950. upisano 24 radnika, a 1951. to je 35 upisanih. U razdoblju od 1951. do 1958 novoupisanih je bilo svega 63 radnika. To se može tumačiti izlaskom ciglane Rovišće (oko 30 radnika) 1956. godine, iz sustava križevačke ciglane (Kringramat).⁵⁸ U sezoni 1959. opet postoji povećanje upisanih za 39 radnika, a 1960. to se penje na 88 sezonaca. Za 1961. to je svega dvoje, dok je 1962. povećanje na 56 radnika. U 1963. bilježi se upis 35 radnika, za 1964. 49, a u 1965. upisana su 44 radnika. Ovaj porast od 1962. može se tumačiti velikom fluktuacijom radnika ili neurednim vođenjem matičnih knjiga u tim godinama.

Ovim podacima o zaposlenima, zaključuje se prikaz razvoja nekadašnje "varoške" ciglane i njeno djelovanje, popraćeno s uspjesima i financijskim krizama, te statusnim promjenama, prema dostupnim zapisima u nizu od preko 150 godina.

Sl. 4. Opeke Gradske ciglane: gornja opeka s obzirom na veličinu koji prelazi austrijski format i na ispupčene simbole na plošnoj površini, može se svrstati u najraniji proizvod varoške ciglane. Dvostruki križ iz gradskog grba Križevaca s obrnuta dva slova C mogu se tumačiti kao Ciglan Crisiensis, što navodi na pretpostavku da je to opeka iz 18. stoljeća, a možda i ranije. Donja opeka austrijskog formata, sa slovima GK (Grad Križevci) potječe unutar razdoblja, od izgradnje kružne peći 1910. do donošenja novog formata opeke 1932. godine. (Foto: autor)

Sl. 5. Pogled na nekadašnju Gradsku ciglanu oko 1979. (srijeda: kellersušare za sušenje sirove cigle u gričama; lijevo šupa za sušenje crijepa izgrađena 1935., iza tvorničkog dimnjaka tunelska peć podignuta 1941.) (Preslika: Miljenko Blašković)

⁵⁷ STATISTIČKI LJETOPISI popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001. Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SRH 1857.-1971., JAZ-u 1979.* Selo N. Đurđić ušlo je u statistički popis tek 1951. sa 222 stanovnika. Najveći broj stanovnika selo je imalo 1961. i to 246 stanovnika. Prije 1951. popis je ulazio u iskaz za selo Đurđić.

⁵⁸ Ciglanu u Rovišću bila je u sklopu KRINGRAMATA do 1956. Šef pogona u Rovišću bio je Vlado Nerendić koji nakon izlaska ciglane Rovišće iz KRINGRAMATA prelazi 1.4.1956. u ciglanu Križevci. Nakon ukidanja kotareva, ciglana ulazi u sastav "Industrijskog poduzeća za prerađivanje žitarica, proizvodnju i prodaju cigle te pilarskih usluga Rovišće." Rješenje br. 1433/56 NO općine Rovišće od 31.3.1956.. Signatura: DAB 954.

2.3. Ciglana Jakoba Rechnitzera u Sv. Ivanu Žabno

Jakob i Ernestina Rechnitzer doselili su se u Sv. Ivan Žabno iz Mađarske 1892. godine. Otvorili su malu trgovinu mješovite robe kraj sadašnje zgrade općine. Uz to, počeli su iza dućana s ručnom proizvodnjom cigle i pečenjem u poljskoj ciglani.⁵⁹

Prema gruntovnim knjigama k.o. Sv. Ivan Žabno, preneseno iz stare gruntovnice 1904., upisana je 1907. bilješka u z.k.u. br. 5. vlasnika Jakoba i Ernestine Rechnitzer da je na čestici kat. br. 460 u površini 1 jutro 1.514 čhv. izgrađena kružna peć, kuća i šupa. Isto tako je zabilježeno da je na čestici br. 425 u površini od 1 jutro i 314 čhv. (preko puta), također izgrađena šupa. Na katastarskom planu za tu općinu iz 1890. ti objekti nisu ucrtani.

U sklopu ovih zabilježbi u gruntovnim knjigama, u dokumentaciji je odložen i prijepis svjedodžbe o gruntovnom upisu kružne peći i šupe.⁶⁰ Ovaj dokument izdalo je Poglavarstvo općine Sv. Ivan Žabno, dana 28. svibnja 1907. U njemu se navodi da je na čestici br. 460 sagrađena kružna peć duga 29 m i široka 16 m, s dimnjakom visine 37 m, te jedna kuća od cigle 23 m duga i 5 m široka. Šupa ima dužinu od 21 m i širinu 12 m. Druga šupa je veličine 15 m dužine i 7 m širine. Sve u vlastnosti Jakoba i Ernestine Rechnitzer, kbr. 5 iz Sv. Ivana Žabno.

Postoji podatak da je Ernestina žena Jakoba Rechnitzera, godine 1910. na austrougarskoj lutriji dobila zgoditak u iznosu od 400 tisuća kruna.⁶¹ Taj novac je upotrijebljen za modernizaciju ci-

glane i širenje posjeda. U prilog tome da je ta ciglana spadala u modernije ciglane govori činjenica da je izaslanstvo Gradskog poglavarstva Križevci, među ostalim ciglanama, posjetilo 22. siječnja 1922. i ciglanu u Sv. Ivanu Žabnu.⁶² Svrha posjeta je bio uvid u opremljenost ciglana, radi modernizacije svoje Gradske ciglane. Ciglanu u Žabnu je već od 1930. počeo uglavnom voditi zet Jakoba Rechnitze-a, Nandor Bergl,⁶³ oženjen s kćeri Ilonkom. Povećao je cijeli kompleks i sagrađio pilanu. Nakon smrti tasta Jakoba 1934., N. Bergl je preuzeo vodstvo cijele firme, kao suvlasnik s prvim sinom Jakoba Rechnitzera, Vladimirom koji je promijenio 1919. prezime u Radan.⁶⁴

Za vrijeme NDH, budući da su Rechnitzeri i Bergl bili Židovi, njihova imovina je podržavljena prema zakonskoj Odredbi o podržavljenju židovske imovine od 30. listopada 1942. U gruntovnim knjigama ta imovina je uknjižena 1. prosinca 1942. u vlasništvo NDH.

Prema sudskoj odluci R 929/45 od 5. studenog 1945. uspostavljeno je prijašnje stanje u gruntovnim knjigama, knjiženo 22. ožujka 1949. pod br. 7949/Z. Istovremeno je došlo i do promjene vlasništva upisom Z 79/49 pod istim datumom. Novoupisani vlasnici su Božidar i Zvonimir Radan iz Zagreba, u jednakim dijelovima, sinovi Vladimira Radana.

Prema sjećanju mještana Stjepana Šofića, (1931.) ciglana je za vrijeme NDH radila pod upravom državnog povjerenika (? Kirin), negdje do 1943., od tada je proizvodnja prekinuta zbog ratnih prilika. Nakon završetka rata, zbog zapušte-

59 Anton Toni ŠRAMEK, *Izvori života*, Sv. Ivan Žabno 2005. str. 94. Obitelj Rechnitzer imala je sedmero djece. Sinovi: Adolf, Vladimir, Zoltan i Karlo, te kćeri Olga, Ema i Ruža. Sin Zoltan poginuo je u I. svjet. ratu, a Karlo nije preživio II. svjet. rat. Većina djece se razila po drugim gradovima, samo su Ema i Ilonka ostale u Sv. Ivanu Žabno. Kći Ema (1899.-1957.) bila je udana za dr. Bernarda Čapeka (Čeh, rođen u Brežanima kod Miholjca, kotar Križevci), umro u Sv. Ivanu Žabno. Kći Ana udala se za odvjetnika Zdravka Dubravca u Žabnu.

60 ZKO, zbirka isprava uz z.k.u. br. 5, k.o. Sv. Ivan Žabno

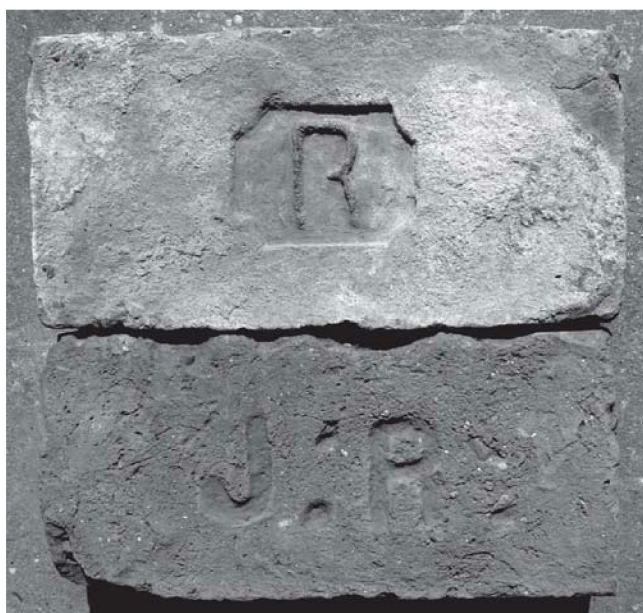
61 ŠRAMEK 2005, 95.

62 HDA, Gradsko poglavarstvo Križevci (dalje: GPK), fond 201, kut 1 - nerazvrstano.

63. Godine 1918. došao u Sv. Ivan Žabno i radio u dućanu J. Rechnitzer-a kao pomoćnik. Nakon četiri godine, oženio je njegovu kćer Ilonku. Prešao je na katoličku vjeru i uzeo ime Ferdinand-Pavao. Kršten je 7.11.1938. u župnoj crkvi u Sv. Ivanu Žabno (župnik i dekan Leonardo Žunić), temeljem otpusta Židovske općine Križevci, br. 38/1938 od 18.10.1938. Preživjevši rat, zajedno sa sinom Zdenkom, otišli su u SAD i nastanili u Kansas Cityju. Nandor i Ilonka su tamo umrli, a sin Zdenko još i danas tamo živ (ŠRAMEK 2005, 95).

64 Vladimir RECHNITZER (1893.), promijenio je 1919. prezime u RADAN. U početku je poslovno djelovao s ocem u Sv. Ivanu Žabno. Kasnije se osamostalio i uključio u financiranje metalurgije, izgradnjom suvremene talionice na području Capraga i Siska. Zahvaljujući dobroj kvaliteti željezne rudače i ulaganju od 8,5 milijuna dinara 1939. godine, proizvodnja se od 40 tona sirovog željeza dnevno i 570 zaposlenih povećala na 60 tona. Do kraja 1940. uložena je oko 21,5 milijuna dinara u tu proizvodnu granu. V. Radan je bio vlasnik još nekih tvornica, pa to uvećava njegov značaj kao jednog od najjačih industrijalaca i poduzetnika između dva rata. Svojevremeno je bio i generalni konzul u Grčkoj. Kao Židov morao se u II. svjet. ratu spašavati, iako je 7.11. 1938., istovremeno sa Nandorom Bergl, prešao na katoličku vjeru u Sv. Ivanu Žabno (preslika matice krštenih, str. 97, *Izvora života*) Uspio je preko Slovenije otići u Švicarsku i poslije u Ameriku, gdje i danas žive njegovi potomci.

nosti i devastacije, ciglana nije osposobljena za proizvodnju, niti je konfiscirana. Drugi zet Jakoba Rechnitzera, Weiss-Vinski (kasnije otišao u Izrael) oženjen s kćerkom Olgom, uz suglasnost Mjesnog odbora Sv. Ivam Žabnu, pristupio je rušenju ciglane i prodaji materijala. Gater postojeće pilane odvezen je u Dubravu u tamošnje poduzeće - ciglanu (današnji Gramip). Dimnjak ciglane srušen je negdje oko 1960. godine. Braća Radan su 1975. prodali zemljište ciglane Slavku i Zdenki Barun iz Sv. Ivana Žabna, sada upisano u gruntovnici kao oranica.

Sl. 6. Opeke Ciglane Jakoba Rechnitzera: gornja (R)-austrijskog formata s početka rada ciglane i donja (JR) - iz kasnijeg vremena pune proizvodnje ciglane. (Foto: autor)

3.4. Ciglana Santo u Guščerovcu

Ciglana u selu Guščerovcu datira iz 1912. godine. Zemljište na kojem je podignuta ciglana, prethodno je 1907. kupio Ferdinand Santo,⁶⁵ kao plemićko zemljište od vlastelina Dragutina Metela-Ožegovića. Prema gruntovnim knjigama k.o. Guščerovec, gr. ul. br. 286, upisana je svjedodžba Općinskog poglavarstva u Sv. Petru Orehovcu od 30. rujna 1912. br. 4955, na temelju koje je na kupljenom zemljištu, prema nacrtu, uknjižena

nova kuća kbr. 48, sa štalom i štagljem na česticama br. 723/1 i sazidanom kružnom peći na česticama br. 722/1 i 723/1.

Zakonom o nacionalizaciji privatnih poduzeća (Sl list FNRJ, br. 98), pod br. 49. nacionalizirana je ciglana Santo u Guščerovcu, na postojećem zemljištu zajedno s gliništem. Naredbom o prijenosu i spajanju nacionaliziranih privatnih poduzeća s državnim (Sl. list 17/47), ciglana Santo 1948. ulazi kao pogon u sustav novotvorenog poduzeća kotarskog značaja KRINGRAMAT (vidi tekst o Gradskoj ciglani, poslije 1945.) Tek 22. studenog 1951. temeljem naloga Kotarskog NO, br. 12600/51, zabilježena je gruntovnim knjigama nacionalizacija dijelova zemljišta na kojima se nalazi ciglana sa zgradama.

Predsjedništva vlade NRH, iz 1948. bez datuma, za delegata u ciglani Guščerovec postavlja se Slavko Razum, s ovlastima koje su u tom dekretu propisuju. Od 8. ožujka 1954. godine, S. Razum prelazi na dužnost direktora Krin-gramata, a poslovođa u Guščerovcu postaje Alojz Bračun koji je došao iz poduzeća "Bosut" u Vinkovcima. Posljednji poslovođa u pogonu Guščerovec, prije zatvaranja proizvodnje 1975. bio je Alojz Brglez.

Prema matičnim knjigama radnika ciglane Križevci, u nacionaliziranoj ciglani u Guščerovcu radili su i neki članovi obitelji Santo. Pod red. br. 165. upisan je 10. svibnja 1948. Josip Santo, sin Ferdinada. Rođen 1903. Zatim, pod red. br. 255. upisan je 1. svibnja 1949. Stjepan Santo, također sin Ferdinada, rođen 1907. i kći Magda (Margareta), upisana pod red. br. 259, rođena 1919., kasnije udata Tončić.

Oko 1982. srušeni su svi objekti ciglane kao i tvornički dimnjak. Za eksploataciju ostalo je jedino glinište nekadašnje ciglane koje od 1985. služi kao izvor sirovine za ciglanu u Križevcima.

Nasljednici Ferdinada Santo⁶⁶ zatražili su denacionalizaciju zemljišta i naknadu za srušenu ciglanu i glinište. Kako su izjavili, postupak nije još riješen.

65 Ferdinand SANTO (Tripogande, Udine 1874. - Guščerovec 1940.) Dolazio u ove krajeve u sezoni izrade cigle i pečenja u poljskim ciglanama. Prije kupnje zemljišta 1907. kao prebivalište označeno je u gruntovnim knjigama selo Miholjec, općina Sv. Petar Čvrstec.

66 ZKO k.o. Guščerovec, z.k.u. br. 286, upisi vlasništva, red. br. 4-7. Na temelju ovršne pravne isprave od 31.1.1941. br. O-681/40 uknjiženo pravo vlasništva na nekretnine o korist Santo Josipa, Petra, Stjepana i Umberta, svaki s 1/4 dijela. Z/381. Naknadno, na temelju rješenja o nasljeđivanju od 8.12.1958. br. O-674/57 uknjižuje se dio Santo Petra na Santo Josipa, Stjepana, Umberta, Tončić Margaretu i Varga Anku u 1/5 dijela svaki. Z/695/63.

Sl. 7. Opeke austrijskog formata Ciglane Santo: gornja (F- Ferdinand Santo) iz prvih godina rada ciglane; donja (C. S. -Ciglane Santo) iz kasnijih godina uhodane proizvodnje. (Foto: autor)

Sl. 8. Fotografija ciglane obitelji Santo prije rušenja 1982. (Fotodatoteka: Gradski muzej Križevci)

3. ZAKLJUČAK

U svom povijesnom i gospodarskom razvoju grad Križevci bilježi uspone i padove, ali ipak dostiže danas razinu suvremenog načina života. Jedan od tih načina su mnoge promjene u nastambama ljudi kroz stoljeća. Od primitivnih potleušica u davna vremena, do modernih zgrada stanovanja i privrednih objekata.

U tom napretku veliku ulogu je odigrao i razvoj ciglarstva u svim svojim razvojnim etapama, do nivoa moderne opekarske proizvodnje. Razvojnem početku te grane ljudske djelatnosti prethodile su male poljske ciglane, sa svojom ručnom izradom opeke i pečenjem uz upotrebu drva. Veliku ulogu u osvajanju ciglarske vještine odigrali su talijanski ciglarski majstori dolazeći sezonski u ove krajeve, od kojih su mnogi i trajno ostali.

Potreba za gradnjom objekata od nezapaaljivog materijala, dovelo je do sve veće potražnje za opekarskim proizvodima, a time i do otvaranja novih ciglana u križevačkom kraju. Tako da uz dvije postojeće ciglane u Križevcima, na početku 20. stoljeća otvorene još nove ciglane s kružnim pećina u Gušcerovcu i Sv. Ivanu Žabnu.

Proizvodnja tih četiri ciglana imala je značajnu ulogu u prelasku iz nekadašnje izrazito drvene gradnje na zidanu, naročito u 20. stoljeću. Ovom prilikom ne treba zaboraviti niti razvoj štednih institucija krajem 19. i u 20. stoljeću u Križevcima i Sv. Ivanu Žabnu. Te su štedionica zasigurno u to vrijeme pridonosile gospodarskom napretku i pomogle urbanom izgledu svoga kraja.

Istaknuto mjesto u razvoju ciglarstva u križevačkom kraju pripada, svakako, varoškoj odnosno gradskoj ciglani u Križevcima, kao prvoj organiziranoj ciglani na jednom mjestu. Uz vlasničke promjene i pod utjecajem političkih promjena i ekonomskih kretanja u 20. stoljeću, od te četiri ciglane, samo je jedna sa svojom proizvodnom ušla u 21. stoljeće. Znakovito je da su naznačene promjene dovele da je u proizvodnji ostala samo najstarija ciglana, nekad gradska, danas u sastavu tvrtke RADNIK d.d. Križevci. Nažalost, obujam proizvodnje te ciglane danas se sve više smanjuje pojavom na tržištu novih zamjenskih elemenata od betona i željeznih konstrukcija u izgradnji naročito većih građevina.

Konačni zaključak o svrsishodnosti ukupnog istraživanja i prikaza križevačkih ciglana u ovom tekstu, ima svrhu da se na jednom mjestu zaokruže i u pismenom obliku prikažu i obnove nepoznati i zaboravljeni događaji iz prošlosti našeg povijesnog grada Križevci.

IZVORI I LITERATURA

Arhiv tvrtke RADNIK. Matične knjige radnika ciglane 1948.-1965.

Gradski muzej Križevci, Zapisnik Gradskog poglavarstva Sl. i kr. grada Križevci, ostavština S. Petrača,

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu: fondovi: Gradsko poglavarstvo Križevci br.119. 1850.-1918. i br. 201.(1918-41.); *Savez novčarskih institucija Hrvatske 1916. - 1946.* Matična knjiga umrlih Župe Sv. Ane Križevci 1837-1857., Savska Banovina, Zagrebačka oblast, kut. 318/141

Hrvatski državni arhiv u Bjelovaru, fondovi: Općinski spisi Križevci 1855.-1915., Okružni sud u Bjelovaru, Spisi Kotarskog suda Križevci Okružni sud u Bjelovaru za društvene tvrtke 1876.-1914. Zapisnici NO općine Križevci 1945.-1947., fond 308.. kut. 23-24. *Registar za društvene tvrtke 1936.-1948., Registar Narodnog odbora Kotara Križevci*

Ured za katastarsko-geodetske poslove Križevci
Zemaljsko knjižni odjel, Općinskog suda u Križevcima

BÖSENDORFER, J. (1950): *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb

HORVAT, Z. (1968): *Historijat opeke, Stručni vjesnik opekarske industrije. br.20. str 3-39.*

Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća - (2004) Križevačka županija i Križevačka pukovnja. Zagreb

Knjižica II. kongresa ciglara Jugoslavije od 3 do 5. 3. 1935. (1935) Zagreb

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ M. i FELETAR, D. *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice.*

KORENČIĆ, M. (1979): *Naselja i stanovništvo SRH 1857.-1971., JAZ-u*

Monografija tvrtke RADNIK, (1998) Križevci
Službene novine Kr. Jugoslavije br. 67 od 25. 3. 1931.

Spomenica Ljube Bobana 1933. - 1994., (1996) Zagreb

STATISTIČKI LJETOPISI popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001.

ŠRAMEK, T. (2005): *Izvori života, Sv. Ivan Žabno*

Umjetnička topografija Hrvatske (1993), - Križevci grad i okolica, Zagreb

VESNIK saveza štedionica K.r. Jugoslavije, br. 17/1937.

Summary

BRICK FACTORIES IN KRIŽEVCI

Key words: Križevci, brick factories, brick production, 19th century, beginning of the 20th century

In the 19th century brick production was very developed in Križevci. There were as many as three factories. Two of them survived into the 20th century. One was the Grahor's brick factory. Due to financial difficulties, it became the property of the Križevci Savings Bank. It continued to exist until the mid-30's of the 20th century, when the production stopped for ever.

The Savings Bank parcelled the land in 1940. During the liquidation process in 1947 the factory buildings and the chimney were torn down. The land was sold out as a building site. Today the place is occupied by a residential area.

The other brick factory, according to available 19th century information, was under the administration of the Križevci Town Council from 1851 until 1947, when it became a socialist company, annexed in 1975 to the Engineering Company RADNIK. Today it's a joint stock company.

A very interesting event forms part of the factory's history. At the end of 1926 the director's board made an official announcement for an entrepreneur - concessionaire who would manage production in 1927. A master brick maker was employed because he offered the lowest compensation for his work. The low compensation brought him financial troubles in a few months. Worker's strike broke out. A government commissioner had to intervene. He fired the director's board and the factory's manager. The entrepreneur had to back out with zero profit. The whole situation resulted in negative effects on the local budget. The town's treasury was affected, remaining without planned income from the brick factory in 1927.